

Η παραγωγή και αναπαραγωγή του κεφαλαίου: η αντίφαση που ορίζει λογικά και ιστορικά το κεφάλαιο

Στο κείμενο «η ιστορική παραγωγή της επανάστασης της τρέχουσας περιόδου» του προηγούμενου τεύχους, εξετάσαμε την ανάπτυξη της αντίφασης του κεφαλαίου στην περίοδο του αναδιαρθρωμένου καπιταλισμού και υπό το βάρος της τρέχουσας κρίσης του. Στους ταξικούς αγώνες εντός της τρέχουσας κρίσης (πρόκειται για την πιο σημαντική εσωτερική κρίση της τρέχουσας περιόδου) διακυβεύεται αν αυτή θα οδηγήσει στη δεύτερη φάση του αναδιαρθρωμένου καπιταλισμού. Στο «η ιστορική παραγωγή...» αναδείξαμε τις πιο καθοριστικές από τις διαστάσεις της αναδιάρθρωσης οι οποίες λειτούργησαν ως παράγοντες αύξησης του ποσοστού κέρδους, και ως πτυχές της δυναμικής που έφερε μέσα της την τρέχουσα κρίση. Προσπαθήσαμε να δείξουμε αυτόν ακριβώς τον αντιφατικό τους χαρακτήρα. Συνοπτικά, αναφερθήκαμε στο πως η αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης (με έμφαση στην άντληση απόλυτης υπεραξίας), η αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων, η χρηματιστικοποιημένη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, η επέκταση του κεφαλαίου στις αναπαραγωγικές δραστηριότητες, συναποτελούσαν ταυτόχρονα τη βασική δυναμική και το όριο αυτής της περιόδου. Αρχικό αποτέλεσμα της ώθησης που έδωσε στο κεφάλαιο η αναδιάρθρωση που ακολούθησε την κρίση του προηγούμενου κύκλου συσσώρευσης¹, ήταν η αύξηση του ποσοστού κέρδους μέσω της μείωσης του κόστους εργασίας από τη μεταφορά μονάδων παραγωγής σε νέα κέντρα συσσώρευσης, τη σχετική μείωση του μέσου μισθού² στα κέντρα συσσώρευσης της δύσης, και της εξοικονόμησης πόρων σταθερού κεφαλαίου, κυρίως μέσω της γενίκευσης της just in time παραγωγής και της «πληροφοριοποίησης» της παραγωγικής διαδικασίας. Στη συνέχεια, μέσα από την εξέλιξη των ιδίων των τάσεων που έδωσαν την ώθηση στην κερδοφορία, παράχθηκε η πτώση του ποσοστού κέρδους και τελικά η κρίση που ξεκίνησε το 2008 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

1 Ως προηγούμενο κύκλο συσσώρευσης ορίζουμε την περίοδο που ξεκίνησε στο τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου και ολοκληρώθηκε με την κρίση που ξεκίνησε τέλη της δεκαετίας του 1960 με αρχές τις δεκαετίας του 1970. Ο τρέχων κύκλος συσσώρευσης ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 με την πρώτη φάση της αναδιάρθρωσης που ολοκληρώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 κυρίως στις ΗΠΑ και τη Βρετανία και στη συνέχεια διαχύθηκε με διάφορους ρυθμούς σε ολόκληρο τον κόσμο.

2 Όπως σημειώσαμε και στο κείμενο του Blaumachen 4, δεν πρόκειται για (σχετική) μείωση του μισθού όλων των τμημάτων του προλεταριάτου.

Με το κείμενο που ακολουθεί προσπαθούμε να δώσουμε μια ερμηνεία της αντίφασης της σχέσης του κεφαλαίου, του καπιταλιστικού κύκλου συσσώρευσης³ που παράγει αυτή η αντίφαση, και της κρίσης του, και της ιστορικής τάσης του κεφαλαίου. Επίσης επιχειρούμε μια πιο λεπτομερή εξέταση του μηχανισμού που οδήγησε στην σημερινή κρίση του αναδιρθρωμένου καπιταλισμού. Η ανάλυση της κρίσης και του κύκλου συσσώρευσης δεν αποτελεί μια απλή προσπάθεια περιγραφής ή κατανόησης του καπιταλισμού και της τρέχουσας συγκυρίας. Πρόκειται για το πιο κομβικό σημείο της θεωρητικής θέσης κάθε τάσης του κινήματος. Με την ανάλυση αυτή παίρνουμε θέση στην *εσωτερική* σύγκρουση που διεξάγεται μέσα στο προλεταριακό κίνημα. Παίρνουμε θέση σχετικά με αυτό που θεωρούμε πως είναι το πιο σημαντικό ζήτημα: *πώς η κρίση της σχέσης κεφάλαιο θέτει σε αμφισβήτηση το ρόλο του προλεταριάτου ως τάξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*. Από την απάντηση που δίνει κάθε τάση σε αυτό το ερώτημα προκύπτει το τι εννοείται ως περιεχόμενο της επανάστασης, *σήμερα*. Από τη δική μας απάντηση προκύπτει άμεσα το γιατί δεν θεωρούμε ότι ο κομμουνισμός σήμερα μπορεί να είναι ο θρίαμβος ή η «χειραφέτηση» της εργατικής τάξης, αλλά η καταστροφή της ως τέτοιας.

Η αντίφαση

Το ίδιο το κεφάλαιο είναι μια κινούμενη αντίφαση: προσπαθεί να περιορίσει τον χρόνο εργασίας στο ελάχιστο, ενώ από την άλλη πλευρά τοποθετεί τον χρόνο εργασίας σαν μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου. Μειώνει άρα τον εργάσιμο χρόνο με τη μορφή της αναγκαίας εργασίας για να τον αυξήσει με τη μορφή της υπερεργασίας.
(Μαρξ, Grundrisse)

Το κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο από αυτά που στο σύνολο τους συγκροτούν την καπιταλιστική τάξη έχει ως συνειδητό, άμεσο και συνεχή σκοπό την παραγω-

³ Όταν αναφερόμαστε στον κύκλο συσσώρευσης δεν εννοούμε τον οικονομικό κύκλο (business cycle) στον οποίο σημαντικό ρόλο παίζουν η τεχνολογική απαρχαίωση του πάγιου κεφαλαίου και η δυσαναλογία μεταξύ των παραγωγικών κλάδων του καπιταλισμού. Αναφερόμαστε στον ιστορικό κύκλο μιας συγκεκριμένης διάρθρωσης της καπιταλιστικής σχέσης, η οποία πέρα από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, καθορίζεται από ένα μεγάλο πλήθος παραμέτρων, το σύνολο των οποίων σε τελική ανάλυση ορίζονται από και ορίζουν την ταξική πάλη. «Η πραγματική διαδικασία συσσώρευσης μοιάζει να ακολουθεί το αφαιρετικό αξιακό σχήμα της εξέλιξης της καπιταλιστικής σχέσης. Αλλά αυτό που θεωρητικά είναι το «τελικό» αποτέλεσμα μιας συνεχούς ανάπτυξης στην πραγματικότητα είναι ένας επαναλαμβανόμενος κύκλος. Μπορούμε να πούμε πως κάθε «κύκλος» είναι ένα συμπυκνωμένο αντίγραφο της μακροπρόθεσμης τάσης επέκτασης του κεφαλαίου» (P. Mattick, Marx and Keynes).

γή κέρδους⁴ από τη δραστηριότητα του. Για να παραχθεί κέρδος, δηλαδή για να αυξηθεί κατά ένα συγκεκριμένο ποσοστό το κεφάλαιο που καταβάλλεται στη μορφή του χρήματος, χρειάζεται να παραχθεί *υπεραξία στην παραγωγική διαδικασία* και στη συνέχεια, να *πραγματοποιηθεί στη σφαίρα της κυκλοφορίας* (να πουληθούν τα εμπορεύματα). Ο τρόπος υλοποίησης αυτού του στόχου και τα εμπόδια που αντιμετωπίζει το κεφάλαιο είναι ιστορικά καθορισμένα και με τη σειρά τους καθορίζουν μια περίοδο συγκεκριμένης διάρθρωσης της σχέσης του κεφαλαίου, τον *κύκλο συσσώρευσης*. Παρά το γεγονός ότι το κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο δρα προς το δικό του αποκλειστικά συμφέρον, και θα μπορούσε να αντιμετωπίζει το κέρδος απλώς ως εισόδημα, αυτό που έχει σημασία για το κεφάλαιο *ως σχέση* δεν είναι η δυνατότητα παραγωγής κέρδους από το κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο, αλλά η δυνατότητα να συνεχίσει να υπάρχει, *να αναπαράγεται*, κάτι που εξαρτάται από την υπεραξία που αντλείται από το *συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο*. Εξάλλου, το κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο δεν ιδιοποιείται υπεραξία από τις δικές του αποκλειστικά δραστηριότητες αλλά οικειοποιείται ένα μέρος της υπεραξίας που παράγεται από το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο μέσα από την πραγματοποίηση αυτής της υπεραξίας στην αγορά, δηλαδή, *τη διαδικασία του ανταγωνισμού*. Η παραγωγή υπεραξίας γίνεται μόνο μέσω της *εκμετάλλευσης* της εργατικής δύναμης των εργαζόμενων. Συστατικό στοιχείο της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας είναι η μετατροπή ενός μέρους της παραγόμενης υπεραξίας σε κεφάλαιο για την εκ νέου παραγωγή της⁵, δηλαδή, *η συσσώρευση του κεφαλαίου*. Από εδώ προκύπτει ότι η επίτευξη ή μη του σκοπού και καθοριστικού κινήτρου της καπιταλιστικής παραγωγής, που είναι το κέρδος, (η πραγματοποίηση της υπεραξίας) εξαρτάται άμεσα από την *παραγωγή υπεραξίας*. Μέρος των κερδών της καπιταλιστικής τάξης καταναλώνεται απαραίτητα από τους καπιταλιστές και το καπιταλιστικό κράτος έξω από

4 Το κάθε κεφάλαιο μπορεί να έχει ταυτόχρονα τρεις μορφές μέσα από την εξέλιξη των οποίων, τη μεταμόρφωση του από τη μία στην άλλη και την αντιφατική σχέση μεταξύ τους κινείται συνεχώς: τη χρηματική του μορφή, την εμπορευματική του μορφή και την παραγωγική του μορφή (μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη). Η ύπαρξη κάθε μίας από αυτές τις μορφές προϋποθέτει την πολύ στενή σχέση ανάμεσα στα ξεχωριστά κεφάλαια. Ο στόχος κάθε κεφαλαίου είναι το αρχικό κεφάλαιο Χ που καταβάλλεται στη χρηματική μορφή να μετατραπεί σε μεγαλύτερο κεφάλαιο Χ' μέσα από την παραγωγική διαδικασία Π και την πραγματοποίηση της υπεραξίας που παράγεται μέσα σ' αυτή την παραγωγική διαδικασία (την πώληση των εμπορευμάτων στην αγορά, δηλαδή, τη μετατροπή του εμπορευματικού σε χρηματικό κεφάλαιο), (Χ-Π-Ε-Χ').

5 Το αποτέλεσμα της παραγωγής και πραγματοποίησης της αξίας είναι πάνω από όλα η αναπαραγωγή και νέα παραγωγή της σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, ανάμεσα στον καπιταλιστή και τον εργάτη. Αυτή η κοινωνική παραγωγική σχέση είναι ακόμη πιο σημαντικό αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας από τα υλικά της αποτελέσματα (προϊόντα).

το πεδίο παραγωγής υπεραξίας⁶. Αυτό που έχει όμως ζωτική σημασία ως διαδικασία για τη συνέχεια της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου, είναι η μετατροπή του (υπόλοιπου) μέρους του κέρδους σε παραγωγικό κεφάλαιο, δηλαδή η επένδυση του εκ νέου στην παραγωγική διαδικασία (σε μέσα παραγωγής και μισθούς ή σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο), με σκοπό την άντληση νέας υπεραξίας και μετασχηματισμού αυτής σε κέρδος. Από εδώ, από το γεγονός ότι το κεφάλαιο ως τάξη είναι υποχρεωμένο (για να συνεχίσει να υπάρχει) να εμπλέκεται συνεχώς στην προσπάθεια μεγέθυνσής του, προκύπτει ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι ταυτόχρονα παραγωγή και *διευρυμένη⁷ αναπαραγωγή*, δηλαδή ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής αναπαραγωγής (πρέπει να) είναι διευρυνόμενα κυκλικός.

Ιστορικά, κατά την εξέλιξη αυτής της διευρυμένης αναπαραγωγής, παρατηρούνται περίοδοι στις οποίες δεν είναι πλέον δυνατό να συνεχιστεί αυτή η επαναλαμβανόμενη κυκλική διαδικασία απρόσκοπτα. Πρόκειται για τις περιόδους *κρίσης*. Τα προβλήματα εμφανίζονται ως (και είναι) *υπερπαραγωγή εμπορευμάτων*, δηλαδή, πλεόνασμα εμπορευμάτων που δεν μπορούν να πουληθούν (*με το κέρδος που απαιτείται*), γιατί οι «καταναλωτές» δεν μπορούν να τα αγοράσουν (*στην τιμή που πωλούνται*). Το κέρδος που *απαιτείται* και οι τιμές στις οποίες *μπορούν να αγοραστούν* τα προϊόντα είναι μεγέθη σχετικά και όχι απόλυτα. Η καπιταλιστική σχέση από τη σκοπιά του κάθε ξεχωριστού κεφαλαίου, από τη σκοπιά της εργατικής τάξης αλλά και συνολικά ως διαλεκτική ενότητα είναι μια *σχέση σε κίνηση*. Η κρίση δεν εκφράζει ένα απόλυτο μπλοκάρισμα της συνέχειας της καπιταλιστικής σχέσης αλλά ένα *σχετικό* μπλοκάρισμα και η μορφή εμφάνισής του στην καθημερινή πραγματικότητα είναι η σχετική αδυναμία της αγοράς να συνεχίσει να λειτουργεί. Μόνο όταν έχει συμβεί ήδη αυτό το μπλοκάρισμα, μόνο εκ των υστέρων, κρίνεται ότι το κέρδος που παράγεται από την εκμετάλλευση της εργατικής τάξης και η *πρόβλεψη* για μελλοντικό κέρδος είναι τέτοια που η καπιταλιστική κοινωνική σχέση

6 Ο Μαρξ ονόμασε αυτήν την κατανάλωση μη-παραγωγική κατανάλωση. Ως παραγωγική κατανάλωση όρισε την κατανάλωση κεφαλαίου για μέσα παραγωγής, δηλαδή για σταθερό κεφάλαιο και για καταναλωτικά προϊόντα που είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Η μη-παραγωγική κατανάλωση τείνει να αυξάνεται κατά την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, και ειδικά σήμερα πλέον η υπέρμετρη αύξηση της παίζει καθοριστικό ρόλο στη δυναμική που παράγει την κρίση.

7 Ακριβώς επειδή ο μοναδικός σκοπός του καπιταλιστή είναι το κέρδος, η αναπαραγωγή του κεφαλαίου πρέπει να είναι διευρυμένη, δηλαδή, να δημιουργεί μεγαλύτερο κεφάλαιο από αυτό που επενδύθηκε. Σε διαφορετική περίπτωση το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο δεν αναπαράγεται όπως πρέπει για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δηλαδή, υπάρχει κρίση και πρέπει να γίνει αναδιάρθρωση.

δεν μπορεί να συνεχίσει να αναπαράγεται *απρόσκοπτα*. Στην καθημερινή ζωή, η κατάσταση στην οποία το κέρδος που παράγεται (η υπεραξία που πραγματοποιείται) δεν είναι ικανό για την *ομαλή* αναπαραγωγή της καπιταλιστικής σχέσης ως έχει, φαίνεται στη «φασαριόζικη σφαίρα» της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, της αγοράς. Η υποκατανάλωση των εμπορευμάτων είναι μια μορφή εμφάνισης της κρίσης του καπιταλισμού: «...Περιοδικώς, όμως, παράγονται πάρα πολλά μέσα εργασίας και συντήρησης, *τόσα που δεν μπορούν να τα βάλουν να λειτουργήσουν σαν μέσα εκμετάλλευσης των εργατών με ένα ορισμένο ποσοστό κέρδους*. Παράγονται πάρα πολλά εμπορεύματα, τόσα που στις δεδομένες από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή συνθήκες διανομής και κατανάλωσης δεν μπορούν να πουληθούν και να *ξαναμετατραπούν σε νέο κεφάλαιο η περιεχόμενη σ'αυτά αξία και η περιεχόμενη σ'αυτήν υπεραξία, έτσι που να μπορεί να πραγματοποιηθεί το προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής χωρίς διαρκώς επαναλαμβανόμενες εκρήξεις*», (Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τόμος III). Όπως έχει πει πολύ εύστοχα ο Μαρξ, πίσω από τη φασαριόζικη σφαίρα της αγοράς, στην παραγωγή, εκεί είναι το κέντρο, ο πυρήνας της καπιταλιστικής σχέσης, εκεί βρίσκεται η πιο σημαντική αντίφαση της καπιταλιστικής κοινωνίας, η εκμετάλλευση: «Το συμπέρασμα όπου καταλήγουμε δεν είναι ότι παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση ταυτίζονται, αλλά ότι όλες τους αποτελούν μέλη μιας ολότητας, διαφορές σε μια ενότητα. Η παραγωγή επικρατεί τόσο πάνω στον εαυτό της [...] όσο και πάνω στα άλλα συνθετικά στοιχεία. Από αυτή ξαναρχίζει ολόένα η διαδικασία [...] Μία ορισμένη παραγωγή καθορίζει λοιπόν μία ορισμένη κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή και ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα αυτά συνθετικά στοιχεία» (Μαρξ, Grundrisse). Από την πορεία της αντίφασης που λαμβάνει χώρα *εκεί*, πηγάζουν και οι περίοδοι ευμάρειας και οι κρίσεις του καπιταλισμού, τις οποίες μπορούμε να αντιμετωπίσουμε και ως αντιφάσεις ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση των εμπορευμάτων. Αν το κέρδος που παράγεται δεν *είναι ικανό για την ομαλή αναπαραγωγή της καπιταλιστικής σχέσης*, τότε ο κύκλος της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου δεν μπορεί να συνεχιστεί *με την τρέχουσα διάρθρωση του*. Η καπιταλιστική σχέση βρίσκεται σε κρίση και για να συνεχίσει την πορεία της πρέπει να αλλάξει η διάρθρωση της, να γίνει *αναδιάρθρωση*, να αλλάξει η σχέση μεταξύ των παραγόντων που έκαναν το κέρδος (την πραγματοποιημένη υπεραξία) να μην είναι πλέον ικανό για την ομαλή αναπαραγωγή της καπιταλιστικής σχέσης. Η πιο σημαντική διαρθρωτική αλλαγή που απαιτείται είναι η αύξηση του *βαθμού εκμετάλλευσης⁸ της εργατικής δύναμης*.

Αυτό, λοιπόν, που «αποφασίζει» σχετικά με τον περιορισμό ή την επέ-

8 Αν το μεταβλητό κεφάλαιο είναι v (σε όρους αξίας), και s η υπεραξία που αντλεί το κεφάλαιο από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, ως ποσοστό υπεραξίας ή βαθμός εκμετάλλευσης ορίζεται η αναλογία s/v .

κταση της παραγωγής (αλλά και τη δυνατότητα της αγοράς να απορροφήσει τα εμπορεύματα), αυτό που αποφασίζει για τη συνέχεια ως έχει, ή την αναγκαστική αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής σχέσης, είναι το κέρδος και πιο συγκεκριμένα, *το ποσοστό κέρδους*⁹. Ο λόγος που είναι σημαντικό το ποσοστό κέρδους, και όχι μόνο η συνολική μάζα του κέρδους, είναι ότι το γενικό ποσοστό του κέρδους «αποφασίζει» ποιά είναι το μέρος του συνολικού κέρδους που μπορεί να επενδύεται εκ νέου στην παραγωγή (*συσσώρευση*). Το κέρδος είναι ο μετασχηματισμός της υπεραξίας στη μορφή του χρήματος και τίποτε άλλο. Είναι όμως μια μετατροπή απολύτως αναγκαία για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου και καθόλου απλή, αφού εμπεριέχει μέσα της την πώληση, δηλαδή τη συνάντηση του «παραγωγού» με τον «αγοραστή». Ο «παραγωγός» θέλει να πουλήσει σε μια τιμή που θα του επιτρέψει να συνεχίσει να παράγει, και ο «αγοραστής» θέλει να αγοράσει σε μια τιμή που θα μπορεί να συνεχίσει να αναπαράγεται ικανοποιητικά (αν είναι εργαζόμενος) ή θα μπορεί να χρησιμοποιήσει παραγωγικά, δηλαδή με την απαιτούμενη από τον ίδιο κερδοφορία, το εμπόρευμα που αγόρασε (αν είναι καπιταλιστής και το αγοράζει για να το χρησιμοποιήσει ως μέσο παραγωγής). Πρόκειται για μια λεπτή και συνεχώς απειλούμενη ισορροπία. Ο Μαρξ ειρωνεύτηκε αρκετά τους αστούς οικονομολόγους οι οποίοι βάσισαν ολόκληρη την «επιστήμη» τους στην πεποίθηση ότι η ισορροπία αυτή επιτυγχάνεται με έναν αυτόματο και φυσικό τρόπο. Για τον Μαρξ το γεγονός ότι *στη βιτρίνα των καταστημάτων και στις αποθήκες τα εμπορεύματα μένουν απούλητα γιατί δεν είναι δυνατό να πουληθούν στις τιμές που έχουν, δηλαδή με το απαραίτητο κέρδος για να συνεχιστεί η παραγωγή ως έχει*, είναι η ζωντανή απόδειξη ότι η υπεραξία που παράγεται *δεν είναι αρκετή σε σχέση με το μέγεθος που έχει το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο που την παράγει*. Αυτή η συνθήκη κρίσης επιβεβαιώνει με τον πιο οξύ τρόπο το γεγονός ότι το κεφάλαιο είναι ένα σύνολο *αντιφατικών κοινωνικών σχέσεων*.

Το γεγονός που ορίζει τη σχέση κεφάλαιο ως μια αντιφατική ενότητα είναι ότι ενώ κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο με το σύνολο των ενεργειών του προσπαθεί να αυξήσει το ποσοστό κέρδους του, τελικά *μέσα από την ίδια τη διαδικασία αύξησης του ποσοστού κέρδους στην παραγωγή* (αύξηση του ποσοστού σχετικής και απόλυτης υπεραξίας) αυτό *τείνει να μειώνεται*, καθώς η *ιστορική ανάπτυξη της παραγωγής* (αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας) οδηγεί στη *χρησιμοποίηση όσο το δυνατό λιγότερης αξίας εργατικής δύναμης σε σχέση με το προκαταβεβλημένο κεφάλαιο*, δηλαδή, στην *αύξηση της αναλογίας (σε αξίες) σταθερού/μεταβλητού κεφαλαίου*, της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Οι ενέργειες των ξεχωριστών κεφαλαίων δεν αθροίζο-

9 Το ποσοστό κέρδους, εκφρασμένο σε χρήμα, είναι το κλάσμα του κέρδους ως κεφαλαίου σε χρηματική μορφή προς το αρχικά επενδεδυμένο κεφάλαιο σε χρηματική μορφή, στη διάρκεια μιας χρονικά ορισμένης περιόδου.

νται απλώς, αλλά συσχετίζονται διαλεκτικά μέσα από τον ανταγωνισμό μεταξύ τους στην αγορά και παράγουν μέσω του μηχανισμού εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, το γενικό ποσοστό κέρδους¹⁰. Αυτή η πραγματικότητα θέτει τις τάξεις σε αντίφαση μεταξύ τους συνολικά: η υπεραξία παράγεται από την εκμετάλλευση ολόκληρης της εργατικής τάξης.

Η ιστορική ανάπτυξη του ανταγωνισμού μεταξύ των κεφαλαίων καθορίζει και καθορίζεται από την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (αναλογία της νεκρής εργασίας, δηλαδή του σταθερού κεφαλαίου στο συνολικό κεφάλαιο). Καθώς η υπεραξία αντλείται μόνο από τη ζωντανή εργασία, δηλαδή την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, η μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης σε σχέση με το σύνολο της αξίας του κεφαλαίου που την κινητοποιεί (άσχετα αν η αξία της αυξάνεται σε απόλυτο μέγεθος) οδηγεί σε μια αντίφαση. Όπως το έθεσε ο ίδιος ο Μαρξ: «Το ίδιο το κεφάλαιο είναι μια κινούμενη αντίφαση: προσπαθεί να περιορίσει τον χρόνο εργασίας στο ελάχιστο, ενώ από την άλλη πλευρά τοποθετεί τον χρόνο εργασίας σαν μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου. Μειώνει άρα τον εργάσιμο χρόνο με τη μορφή της αναγκαίας εργασίας για να τον αυξήσει με τη μορφή της υπερεργασίας»¹¹.

Η βασική αυτή αντίφαση της διαδικασίας παραγωγής αξίας, έχει ως αποτέλεσμα την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει προοδευτικά: «Με την προοδευτικά σχετική μείωση του μεταβλητού κεφαλαίου έναντι του σταθερού, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δημιουργεί μια αυξανόμενη υψηλότερη οργανική σύνθεση του συνολικού κεφαλαίου, άμεση συνέπεια της οποίας είναι το ποσοστό της υπεραξίας να εκφράζεται με ένα σταθερά μειωνόμενο γενικό ποσοστό κέρδους, με αμετάβλητο, ακόμα και με ανερχόμενο το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας.[...] Η προοδευτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους να πέφτει αποτελεί λοιπόν απλώς μια έκφραση, που προσιδιάζει στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, της συνεχιζόμενης ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας. [...] Μια και η μάζα της χρησιμοποιούμενης ζωντανής εργασίας μειώνεται διαρκώς σε σχέση με τη μάζα της υλοποιημένης εργασίας που θέτει σε κίνηση [...] πρέπει και το μέρος αυτής της ζωντανής εργασίας που δεν πληρώθηκε και υλοποιήθηκε σε υπεραξία, να βρίσκεται σε διαρκώς φθίνουσα σχέση προς το αξιακό μέγεθος του χρησιμοποιούμενου συνολικού κεφαλαίου. Αυτή όμως η σχέση της μάζας της υπεραξίας προς την αξία του συνολικού κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε, αποτελεί το ποσοστό κέρδους, που για τους λόγους αυτούς πρέπει να πέφτει». (Μαρξ, Το Κεφάλαιο, Τόμος III). Ο Μαρξ στο σημείο αυτό εξηγεί με ποιον τρόπο η πτώση του ποσοστού κέρδους (εκφρασμένου σε χρήμα, δηλαδή του πραγματικού κέρδους που προκύπτει από την

10 Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τόμος III, κεφ. 8-10.

11 Μαρξ, Grundrisse

πραγματοποίηση της υπεραξίας στην αγορά) είναι χαρακτηριστικό του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το «ποσοστό κέρδους» του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου στο οποίο αναφέρεται ο Μαρξ στο νόμο του, είναι εκφρασμένο σε αξίες, δηλαδή είναι $r=s/c+v$, όπου s : η υπεραξία, c το σταθερό κεφάλαιο (κτίρια, μηχανές, πρώτες ύλες) και v το μεταβλητό κεφάλαιο (μισθοί των εργαζομένων). Ο ίδιος τύπος μπορεί να γραφεί ως $r = (s/v) [1 - c/(c+v)]$, όπου s/v είναι ο βαθμός εκμετάλλευσης και $c/c+v$ η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Ο Μαρξ, λοιπόν, στην ουσία λέει πως η τάση που εμφανίζει το ποσοστό κέρδους (ως πραγματοποιημένη υπεραξία) να πέφτει, εκφράζει την τάση του «ποσοστού κέρδους» μετρημένου σε αξίες (ουσιαστικά της σχέσης της υπεραξίας προς το συνολικό κεφάλαιο) να πέφτει, λόγω της βασικής αντίφασης της διαδικασίας παραγωγής αξίας. Η τάση του γενικού ποσοστού κέρδους να πέφτει είναι η *ιστορική εξέλιξη της ταξικής πάλης*, της αντιπαράθεσης μέσα στην παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου με την εργατική τάξη και η άλλη όψη της, η αντιπαράθεση ανάμεσα στους καπιταλιστές για το μοίρασμα της παραγόμενης υπεραξίας, ο ανταγωνισμός. Η τάση αυτή δεν αποτελεί μια γραμμική εξέλιξη ενός αρμονικού συστήματος το οποίο σταδιακά φθίνει. Ο καπιταλισμός είναι μια συνεχώς κινούμενη ενότητα της οποίας τα μέρη βρίσκονται σε ανυπέβλητη αντίφαση μεταξύ τους, και η εξέλιξη αυτής της αντίφασης λαμβάνει χώρα μέσω περιοδικών εκρήξεων (κρίσεων).

Πώς γίνεται η ίδια η διαδικασία αύξησης του ποσοστού κέρδους να παράγει τελικά την τάση του για μείωση; Ο Μαρξ για να απαντήσει στο ερώτημα αυτό, σκεπτόμενος από τη σκοπιά της καταστροφής του κεφαλαίου, δεν κάνει μια μαρξιστική πολιτική οικονομία, κάνει *κριτική στην πολιτική οικονομία*. Έχει ονομάσει την καθημερινότητα του καπιταλιστή, δηλαδή τις προσπάθειες αύξησης του ποσοστού κέρδους, *αντεπιδρώσεις τάσεις* στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Όμως ο καπιταλισμός είναι ένα σύνολο αντιφάσεων σε κίνηση: όλες οι αντεπιδρώσεις τάσεις είναι ταυτόχρονα αιτίες αύξησης του ποσοστού κέρδους και αιτίες περαιτέρω ανάπτυξης της αντίφασης που οδηγεί στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, αποτελούν δηλαδή αιτίες που *προσωρινά αίρουν αυτήν την τάση και ταυτόχρονα την επιταχύνουν*¹². Αυτή η φαινομενικά παράδοξη διατύπωση εμπεριέχει ολόκληρη τη λογική και ιστορική αντιμετώπιση της καπιταλιστικής σχέσης ως *αντιφατικής σχέσης ανάμεσα στην εργατική τάξη και το κεφάλαιο*.

Η ίδια η *τάση* δημιουργεί τις αντεπιδρώσεις της, οι οποίες ποτέ δε συνυπάρχουν μαζί της ειρηνικά. Η φαινομενικά ήρεμη συνύπαρξή τους φέρει

12 Η άνοδος της παραγωγικότητας, για παράδειγμα, ασκεί αντίρροπες πιέσεις. Από τη μια, αυξάνει το απλήρωτο κομμάτι της εργάσιμης ημέρας (σχετική υπεραξία), και από την άλλη, μειώνει τη ζωντανή εργασία στην παραγωγή, που είναι η μοναδική πηγή υπεραξίας.

μέσα της την πιο σκληρή σύγκρουση, *την κρίση*, και μέσα από την ύφεση που αυτή προκαλεί, την εκ νέου ανάδυση της επέκτασης της παραγωγής, την αύξηση του ποσοστού κέρδους. Μέσα από την ίδια αυτή διαδικασία παράγεται εκ νέου η υπερπαραγωγή, η πτώση του ποσοστού κέρδους, η κρίση. Η δυναμική παράγει το όριο και το όριο τη δυναμική, πρόκειται για δύο στιγμές μιας διαλεκτικής ενότητας δύο συγκρουόμενων πόλων και την ιστορική παραγωγή αυτής της σύγκρουσης. Η τάση αυτή είναι ταυτόχρονα το πλαίσιο (το σύνολο των ορίων) μέσα στο οποίο συσσωρεύεται το κεφάλαιο *και* η αιτία για την διευρυνόμενα κυκλική φύση αυτής της συσσώρευσης, καθώς τα όρια αυτά πρέπει να ξεπερνιούνται και το ξεπέρασμα τους τα δημιουργεί εκ νέου ως ακόμη μεγαλύτερα εμπόδια. «Παρά τις ενδιάμεσες περιόδους της ύφεσης σε κάθε επέκταση η καπιταλιστική παραγωγή φτάνει σε ένα υψηλότερο σημείο και σε μεγαλύτερη εξάπλωση από το αντίστοιχο του προηγούμενου κύκλου. Υπάρχουν λιγότεροι καπιταλιστές σχετικά με το αυξημένο κεφάλαιο αλλά περισσότεροι σε απόλυτο αριθμό. Υπάρχουν λιγότεροι εργάτες σχετικά με το αυξημένο κεφάλαιο αλλά περισσότεροι σε απόλυτο αριθμό. Το κεφάλαιο αναπτύσσεται με έναν τρόπο που μπορεί να περιγραφεί ως τρία βήματα μπροστά και δύο βήματα πίσω. Αυτού του τύπου η κίνηση δεν σταματά την ανάπτυξη, μόνο την επιβραδύνει. Όταν παρατηρεί κανείς την καπιταλιστική ανάπτυξη σαν σταθερή διαδικασία, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τις πορετώδεις διακυμάνσεις της, την επέκταση και τη συρρίκνωση της, βλέπει έναν σχετικά σταθερό ρυθμό συσσώρευσης ο οποίος όμως δεν παρέχει καμία ένδειξη για τους ξεσηκωμούς του προλεταριάτου και τους ταξικούς αγώνες που εμπεριέχει», (P. Mattick, Marx and Keynes).

Η ιστορική τάση

Οι κύκλοι, δηλαδή, δεν ακολουθούν ο ένας τον άλλον απaráλλαχτοι. Η αντίφαση κινείται προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Η τάση αυτή είναι η *συσσώρευση του κεφαλαίου*, η οποία είναι προϋπόθεση και αποτέλεσμα της βασικής του λειτουργίας: της αναπαραγωγής της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας. Η αντίφαση είναι εξελισσόμενη ιστορικά και εντείνεται κατά την εξέλιξη της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Η συνέχεια της αντίφασης (που παράγεται από την τομή της κρίσης) μέσα στα όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, έχει διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά: η εκ νέου παραγωγή μάζας κέρδους ικανής ώστε μπορεί να αναπαράγεται το κεφάλαιο εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη *συγκεντροποίηση* του κεφαλαίου, την καταβρόχθιση των μικρών καπιταλιστών από τους μεγαλύτερους (αυτή εί-

ναι και η μόνη «συνεχιζόμενη» πρωταρχική συσσώρευση που υπάρχει¹³). Το ξε-

13 Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ: «μαζί με το μέγεθος του δαπανημένου κεφαλαίου αυξάνει και η μάζα του κέρδους αν και με μικρότερο ποσοστό. Ωστόσο αυτό [...] συνεπάγεται επίσης τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου δηλαδή την καταβρόχθιση των μικρών κεφαλαιοκρατών από τους μεγάλους και την αποκεφαλαιοκρατοποίηση των πρώτων. Πρόκειται πάλι, αν και σε δεύτερο βαθμό, για τον χωρισμό των όρων εργασίας από τους παραγωγούς, στους οποίους ανήκουν ακόμα αυτοί οι μικρότεροι κεφαλαιοκράτες, γιατί σ' αυτούς παίζει ακόμα κάποιο ρόλο η δική τους προσωπική εργασία. [...] Ακριβώς αυτός ο χωρισμός των όρων εργασίας από τη μια και των παραγωγών από την άλλη, είναι που συγκροτεί την έννοια του κεφαλαίου που αρχίζει με την πρωταρχική συσσώρευση και που εμφανίζεται μετά σαν μόνιμη διαδικασία στη συσσώρευση και στη συγκέντρωση του κεφαλαίου και που εδώ τέλος εκφράζεται σαν συγκεντροποίηση σε λίγα χέρια υπαρχόντων ήδη κεφαλαίων και σαν αποκαπιταλιστικοποίηση πολλών (αυτή είναι τώρα η νέα μορφή της απαλλοτρίωσης). Αυτή η διαδικασία θα οδηγούσε σύντομα την καπιταλιστική παραγωγή στην κατάρρευση, αν δε δρούσαν ξανά διαρκώς αποκεντρωτικά αντιτιθέμενες τάσεις δίπλα στην κεντρομόλο δύναμη». Προφανώς, το κεφάλαιο επεκτείνεται ακόμη και σήμερα με την εκτόπιση των παραγωγών από τη γη τους. Προφανώς υπάρχουν ακόμη φτωχοί αγρότες οι οποίοι ζουν μόνο από την εκμετάλλευση της γης τους, όπως υπάρχουν και ιθαγενείς κυνηγοί, ελάχιστοι, αλλά υπάρχουν. Η πρωταρχική συσσώρευση ήταν μια μακρά ιστορική διαδικασία μέσω της οποίας επιβλήθηκε η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή, η κυριαρχία της αντίφασης της εκμετάλλευσης πάνω σε όλες τις άλλες κοινωνικές σχέσεις, όσες από τις οποίες εξακολουθούν να υπάρχουν έχουν καπιταλιστικοποιηθεί, ανήκουν δηλαδή οργανικά στην καπιταλιστική κοινωνία. Η ιδεολογία πίσω από τη χρήση του όρου «συνεχιζόμενη» πρωταρχική συσσώρευση είναι ότι αναγνωρίζει ένα εξωτερικό του καπιταλισμού σύμπαν κοινωνικών σχέσεων, αντιμετωπίζει το κεφάλαιο ως μια συνεχή εμπορευματοποίηση των πτυχών της «ανθρωπότητας». Το «σύμπαν» αυτό θεωρείται ανεξάντλητο, είτε γίνεται αντιληπτό πρωτίστως γεωγραφικά είτε γίνεται αντιληπτό πρωτίστως κοινωνικά. Η ιδεολογία αυτή θεωρεί ότι υπάρχει για τον καπιταλισμό απέραντο έδαφος προς κατάκτηση όσο ο άνθρωπος, παραμένει αντικειμενικά «άνθρωπος», δηλαδή, δεν έχει μετατραπεί σε μηχανή ή πρόγραμμα υπολογιστή. Πρόκειται για μια έκφανση της ουσιοκρατικής, ανθρωπιστικής ιδεολογίας η οποία, μεταξύ άλλων, καταλήγει να αντιλαμβάνεται το προλεταριάτο ως *φύσει* επαναστατικό. Η αντίσταση στον καπιταλισμό θεωρείται εξ' ορισμού ανθρώπινη, έτσι το προλεταριάτο είναι ο συμπεκνωμένος αντιπρόσωπος της ανθρωπίνης ουσίας. Βρίσκεται σε αντίθεση με το κεφάλαιο επειδή το προλεταριάτο είναι *ανθρώπινο* ενώ το κεφάλαιο είναι *απάνθρωπο*. Οι δύο πόλοι της καπιταλιστικής σχέσης βρίσκονται σε αντίθεση επειδή είναι ανθρωπολογικά αντίθετοι. Έτσι βέβαια δεν υπάρχει η ταξική πάλη σαν παράγουσα και παραγόμενη αντίφαση, αλλά μια διελευστίνδα για σπιθαμές κοινωνικού και γεωγραφικού εδάφους.

Επίσης, παρά το ότι με την εισαγωγή της έννοιας της συνεχιζόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης «αναμορφώνεται» η θεωρία του Μαρξ, η αναμόρφωση αυτή βοηθάει στο να διατηρηθεί ως σημερινό περιεχόμενο του κομμουνισμού εκείνο που ήταν το περιεχόμενο του κομμουνισμού στην εποχή του Μαρξ, δηλαδή η μετεξέλιξη της καπιταλιστικής κοινωνίας σε κοινωνία της εργατικής τάξης, σε κοινωνία

πέρασμα ενός κύκλου συσσώρευσης μέσω της αναδιάρθρωσης (που είναι πάντα επίθεση του κεφαλαίου) και η έλευση της επόμενης περιόδου επέκτασης της παραγωγής συνεπάγεται τη μείωση της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου ως μέρους του συνολικού κεφαλαίου, τη συντόμευση του αναγκαίου χρόνου εργασίας για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και την αύξηση της υπερεργασίας. Δηλαδή, η «πρόοδος» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εκφράζεται, δια μέσου των κρίσεων του, από την *αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας ως μείωση (ως αξία) του μεταβλητού μέρους του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου*.

Ο λόγος που το κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση διέπεται από μια συγκεκριμένη ιστορική τάση είναι ότι αυτοί οι δύο παράγοντες (υπεραξία και αξία του μεταβλητού κεφαλαίου) *δεν είναι δύο ανεξάρτητοι παράγοντες που μπορούν να ισοσταθμιστούν*. Η υπεραξία δεν αντιτίθεται απλά στην αξία του μεταβλητού κεφαλαίου, το κέρδος δεν αντιτίθεται απλά στο μισθό. Δεν πρόκειται για αυτόνομα στοιχεία που είναι σε αντίθεση μεταξύ τους, που ανταγωνίζονται μεταξύ τους για μέρος της αξίας που παράγεται. Η «μοιρασιά» είναι καθορισμένη από τη διαδικασία της συσσώρευσης, ή αλλιώς, η συσσώρευση είναι *υπαγωγή* της εργασίας στο κεφάλαιο. Πρόκειται για δύο πόλους μιας σχέσης, οι οποίοι σχετίζονται μέσω της κεντρικής αντίφασης του κεφαλαίου (που βρίσκει την έκφρασή της στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους). *Δεν υπάρχει ανεξάρτητη κίνηση του μεταβλητού κεφαλαίου από την κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Κατ' αυτήν την έννοια, από το γεγονός ότι η εργατική τάξη είναι τάξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δεν μπορεί να υπάρχει αυτόνομη από το κεφάλαιο δραστηριότητα της εργατικής τάξης*. Η πορεία του κεφαλαίου δεν εξαρτάται ποτέ από την πορεία των μισθών *ανεξάρτητα*, αλλά από την πορεία της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ($c/c+v$), δηλαδή από την πορεία της αξίας που αντιπροσωπεύουν οι μισθοί σε σχέση με την αξία του σταθερού κεφαλαίου. Η μείωση της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου σε σχέση με το συνολικά επενδυμένο κεφάλαιο ή η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου,

των ελεύθερα συνασπισμένων παραγωγών. Η έννοια της συνεχιζόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης συνδραζόμενη με την έννοια των «κοινών» (commons) τα οποία είναι προς επανοικειοποίηση, συνθέτουν το σύγχρονο ιδεολογικό πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο η εργατική τάξη θα γίνει «τάξη για τον εαυτό της». Ο θρίαμβος της εργατικής τάξης στον αναδιάρθρωμένο καπιταλισμό δεν είναι πλέον η κατάληψη των μέσων παραγωγής αλλά η επανοικειοποίηση των κοινών (ουσιαστικά των υποδομών αναπαραγωγής και διανομής που διαχειρίζεται ή διαχειριζόταν στη φορντιστική περίοδο το κράτος). Μέσω της επανοικειοποίησης αυτής, σύμφωνα με τη θεωρία των commons (της οποίας σημαντικό στοιχείο είναι η έννοια της συνεχιζόμενης «πρωταρχικής» συσσώρευσης), θα δημιουργηθούν οι «εναλλακτικές δομές» που θα αποτελέσουν τη βάση για τη δημιουργία μιας νέας (συν)εργατικής κοινωνίας. Από τη θεωρία αυτή αποσιδιάζει η ίδια η επανάσταση ως ρήξη και εξέγερση.

η οποία εκφράζεται μέσα από αντιφάσεις ως πτωτική *τάση* του ποσοστού κέρδους, περιορίζεται από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αλλά γι' αυτό φροντίζει το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο το οποίο μέσα από την αντιφατική διαδικασία του ανταγωνισμού μεταξύ των ξεχωριστών κεφαλαίων τείνει συνεχώς (αλλά όχι αδιαλείπτως: μέσω των κρίσεων) να ανεβάζει την παραγωγική δύναμη της εργασίας. Όμως το ποσοστό του μεταβλητού κεφαλαίου στο σύνολο του κεφαλαίου, και συνεπώς η καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας¹⁴, δεν περιορίζεται από κάποιο απόλυτο όριο ικανοποίησης αναγκών, ούτε από το επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης. Η καταναλωτική δύναμη βρίσκεται τα όρια της μέσα στις *ανταγωνιστικές σχέσεις διανομής, μέσα στην καθημερινή ταξική πάλη ανάμεσα στην καπιταλιστική και την εργατική τάξη*¹⁵. Τα όρια ανάμεσα στα οποία μπορεί να μεταβάλλεται η καταναλωτική δυνατότητα, η ικανοποίηση των αναγκών, είναι στενά: το ανώτερο όριο της καθορίζεται από το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργατική τάξη *μέσα στον καπιταλισμό*. Η αξία της εργατικής δύναμης περιστρέφεται γύρω από την τιμή του v για την οποία αναπαράγεται το κεφάλαιο σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο (φυσικά υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη θέση των κρατών στην καπιταλιστική ιεραρχία, το επίπεδο της ταξικής πάλης, τη σύνθεση του κεφαλαίου κτλ.).

Έτσι, η καθημερινή ταξική πάλη των εργαζόμενων, μέσα στο κεφάλαιο και ενάντια στα συμφέροντα του κάθε ατομικού κεφαλαίου, οι διεκδικήσεις τους, δεν έχουν τη δυνατότητα, ως τέτοιες, να ξεπεράσουν το κεφάλαιο σαν κοινωνική σχέση. Η δυνατότητα κατάργησης του κεφαλαίου παράγεται από την ιστορική εξέλιξη της αντίφασης του κεφαλαίου, δηλαδή, της ταξικής πάλης, μέσα σε κάθε κύκλο συσσώρευσης. Η επανάσταση, ως έκρηξη του συνόλου των αντιφατικών καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, σχετίζεται με την

14 Η καταναλωτική δύναμη της καπιταλιστικής κοινωνίας περιλαμβάνει και τη μη-παραγωγική κατανάλωση των καπιταλιστών, η οποία αναμφισβήτητα παίζει σημαντικό ρόλο. Στην τρέχουσα περίοδο αυξήθηκε πολύ, κυρίως από το 1990 και μετά. Αλλά η ύπαρξή της δεν μπορεί να αποτρέψει την κρίση, αποτελεί μόνο έναν παράγοντα που την διαμορφώνει. Στην παρούσα στιγμή, ολόένα και αυξανόμενο μέρος της μη-παραγωγικής κατανάλωσης της καπιταλιστικής τάξης αφορά την καταστολή, στοιχείο που μαζί με άλλα διαμορφώνει την κρίση ως *κρίση της μισθωτής εργασίας* (δες και το κείμενο «Η τωρινή στιγμή» στο παρόν τεύχος).

15 «Το πραγματικό όριο της καπιταλιστικής παραγωγής είναι το ίδιο το κεφάλαιο...», είναι *εσωτερική* αντίφαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: τα όρια μέσα στα οποία λαμβάνει χώρα η διατήρηση και αύξηση της αξίας βασίζονται σαφώς «στην απαλλοτρίωση και εξαθλίωση της μεγάλης μάζας των παραγωγών», και αυτά τα όρια έρχονται σε σύγκρουση με την «απεριόριστη επέκταση της παραγωγής». Οι σχέσεις διανομής και κατανάλωσης στις οποίες αναφέρεται ο Μαρξ είναι οι *συγκεκριμένες ανταγωνιστικές σχέσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας*.

κατάσταση στην οποία η αξία, που πρέπει να έχει η εργατική δύναμη για να μπορεί να αναπαράγεται το κεφάλαιο, αποτελεί ταυτόχρονα αμφισβήτηση της διάρθρωσης της σχέσης του κεφαλαίου και της αναπαραγωγής της ίδιας της εργατικής τάξης. Η σχετική και η απόλυτη αύξηση της υπεραξίας, που αντλεί το κεφάλαιο από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, αποτελούν αναγκαιότητα για να ξεπερνάει το κεφάλαιο τις κρίσεις του. Αλλά μέσα στην εξέλιξη του κύκλου συσσώρευσης, η σχετική και η απόλυτη αύξηση της υπεραξίας μετατρέπονται, ως πτώση του ποσοστού κέρδους, ως αδυναμία ομαλής αναπαραγωγής της εργατικής τάξης και ως περιεχόμενο του ταξικού αγώνα, σε αιτία της επόμενης κρίσης του. Το σημείο της κρίσης, *μέσα στον καπιταλισμό*, είναι αυτό που έχει τη μεγαλύτερη ιστορική σημασία από τη σκοπιά της κατάρτησης του καπιταλισμού, και όχι από τη σκοπιά της προσωρινής βελτίωσης (η οποία είναι πάντα πολύ σχετικό τι σημαίνει) της θέσης της εργατικής τάξης μέσα σ' αυτόν. Το προλεταριάτο δεν είναι ο νεκροθάφτης ενός αντικειμενικά φθίνοντος καπιταλισμού, ούτε είναι η τάξη που θα καταργήσει το κεφάλαιο επειδή φέρει μέσα της τη δι-ιστορική επαναστατική ουσία της «ανθρώπινης κοινότητας» ή επειδή υποφέρει από την αδικία του συστήματος. Επίσης, δεν υπάρχει οριακό σημείο στο οποίο δεν μπορεί να αναπαραχθεί το κεφάλαιο για «αντικειμενικούς λόγους». Το προλεταριάτο είναι η επαναστατική τάξη, η τάξη που θα καταργήσει τη σχέση κεφάλαιο, άρα και τον εαυτό του ως τάξη, γιατί το γεγονός ότι είναι τάξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σημαίνει ταυτόχρονα ότι διακυβεύεται ο ίδιος του ο ρόλος μέσα στην ιστορικά συγκεκριμένη διάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής, της οποίας ο αντιφατικός χαρακτήρας εμφανίζεται στην κρίση.

Το κεφάλαιο ξεπερνάει τις κρίσεις του με επίθεση, αναδιάρθρωση. Το ότι τις ξεπερνάει δε σημαίνει ότι φτάνει σε ένα σημείο απόλυτης ισορροπίας το οποίο του επιτρέπει να εξελίσσεται αρμονικά. *Ιστορικά, το αντιφατικό δίπολο της αύξησης του ποσοστού της υπεραξίας και της σχετικής μείωσης (ως αξίας) του μεταβλητού κεφαλαίου, που συναποτελούν την αναδιάρθρωση, δεν μπορεί να συγκλίνει σε ένα σημείο ισορροπίας, λόγω των αξεπέραστων ορίων αύξησης του ποσοστού υπεραξίας (του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας).* Η λέξη «αξεπέραστο» έχει ιστορικά καθορισμένη σημασία σε κάθε περίοδο. Το αξεπέραστο όριο παράγει, με ιστορικά καθορισμένο τρόπο σε κάθε κύκλο συσσώρευσης, τη δυνατότητα μεταστροφής της καθημερινότητας της ταξικής πάλης σε επαναστατική αμφισβήτηση του κεφαλαίου και τη δυνατότητα του κεφαλαίου να απαντήσει σε αυτή την αμφισβήτηση. Η ταξική πάλη είναι η ιστορία του κεφαλαίου, είναι η ανάπτυξη της αντίφασης προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Η ιστορία της εκμετάλλευσης (η ιστορική σημασία των ταξικών αγώνων ή η ταξική πάλη ως ιστορία) είναι η *τάση προοδευτικής πτώσης του ποσοστού κέρδους και η αύξηση της απόλυτης μάζας του κέρδους*. Η σχετική μείωση του μεταβλητού κεφαλαίου και

του κέρδους αντιστοιχεί σε μια απόλυτη αύξηση και των δύο. Η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου αυξάνει το ελάχιστο μέγεθος του κάθε ξεχωριστού κεφαλαίου που απαιτείται για την αξιοποίηση της εργασίας. Ταυτόχρονα, η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου αυξάνει γιατί, στον ανταγωνισμό σε παγκόσμια κλίμακα, ένα μεγαλύτερο κεφάλαιο με μικρότερο ποσοστό κέρδους μπορεί να συσσωρευτεί ταχύτερα από ένα μικρό κεφάλαιο με μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους. Η διαδικασία της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου ταυτόχρονα ευνοεί την ανάπτυξη της χρηματοπιστωτικής μορφής του κεφαλαίου ως διαχείρισης της πληθώρας του κεφαλαίου. Επίσης, η συσσώρευση του κεφαλαίου απαιτεί τη συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, η οποία όμως στην πραγματική υπαγωγή συνεπάγεται ταυτόχρονα την αύξηση της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου. Η πτώση του ποσοστού κέρδους και η διεύρυνση της συσσώρευσης είναι οι δύο εκφράσεις της διαδικασίας της αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Η καπιταλιστική παραγωγή τείνει λοιπόν, κυκλικά, να ξεπερνάει τα εσωτερικά της όρια με μέσα τα οποία της αντιτάσσουν *εκ νέου και σε πιο τεράστια κλίμακα* αυτά τα όρια. Ο σχετικός υπερπληθυσμός που αναφέρεται από τον Μαρξ στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου, στο κεφάλαιο του γενικού νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αποτελεί την ουσιαστικότερη πτυχή της ιστορικά παραγόμενης δυνατότητας ξεπεράσματος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: η διαλεκτική ενότητα της προλεταριοποίησης ολόένα και μεγαλύτερου μέρους του παγκόσμιου πληθυσμού και η ταυτόχρονη αποβολή *της αξίας της εργατικής δύναμης* από το επενδύόμενο κεφάλαιο, ορίζει το πλαίσιο της βασικής αντίφασης και της έκφρασης της στην ταξική πάλη κάθε ιστορικής περιόδου. Η αντίφαση αυτή, και η μορφή που έχει σε κάθε ιστορική περίοδο, αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο καθορισμού του περιεχομένου του κομμουνισμού για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Η μέθοδος

Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι η συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού. Γι' αυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία. Παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης. Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξαϋλώθηκε σε αφηρημένο προσδιορισμό. Στη δεύτερη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη.

(Μαρξ, Grundrisse)

Το ζήτημα που προκύπτει και απαιτεί μια συγκεκριμένη μέθοδο για να αντιμετωπιστεί, λοιπόν, είναι: μέσα από ποιά δυναμική διαδικασία το ποσοστό κέρδους σε κάποιο σημείο του κύκλου της αναπαραγωγής του κεφαλαίου παύει να είναι πλέον αρκετό και προκύπτει η κρίση; Για να δούμε πώς γίνεται αυτό πρέπει να εξετάσουμε την κίνηση, τη δυναμική της καπιταλιστικής αναπαραγωγής στη διάρκεια ενός κύκλου από τη μία κρίση του στην επόμενη.

Η εξέταση της κίνησης γίνεται υποχρεωτικά σε δύο επίπεδα, σε *λογικό* και *ιστορικό* επίπεδο. Η αξία της θεωρητικής δουλειάς έγκειται στην προσπάθεια της να συνδέσει αυτά τα δύο επίπεδα. Από τη μία πλευρά πρέπει να εξετάζεται η *λογική ανασύνθεση* των διακριτών μορφών και κατηγοριών στην ενότητα της καπιταλιστικής οικονομίας, της αντιφατικής αντικειμενικότητας του κεφαλαίου. Από την άλλη εξετάζεται η μορφολογία, το περιεχόμενο και κυρίως η *αντιφατική δυναμική μεταξύ των συγκεκριμένων, σύγχρονων μορφών και κατηγοριών, όπως αυτές έχουν παραχθεί ιστορικά*. Οι μορφές αυτές δεν έχουν τίποτα το στατικό. Η δυναμική τους είναι αυτή που ιστορικοποιεί την κυκλική αναπαραγωγή του κεφαλαίου, που δίνει διαφορετικό περιεχόμενο στον κάθε κύκλο και σε ό,τι ορίζεται ως κομμουνισμός σε κάθε κύκλο. Η σύνδεση αυτών των δύο επιπέδων συνιστά την *ανάλυση της συγκεκριμένης κάθε φορά συγκυρίας* (conjunction), όχι στη βάση αφηρημένων εννοιών, αλλά στη βάση συγκεκριμένων τοποθετήσεων πάνω στα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα και διακυβεύματα της ταξικής πάλης. Η θεωρία προσπαθεί όσο είναι δυνατόν να αποσαφηνίζει, να ξεκαθαρίζει, τα όρια των ταξικών αγώνων σε σχέση με την επανάσταση που παράγεται από το ξεπέρασμα αυτών των ορίων. Τα όρια αυτά, τα συγκεκριμένα διακυβεύματα της ταξικής πάλης, δεν εμφανίζονται βέβαια ποτέ εντελώς ξεκάθαρα ως τέτοια, καθώς είναι στη φύση του καπιταλισμού να τα μεταμορφώνει με διάφορους τρόπους, καθώς είναι μια αντίφαση σε κίνηση, υπεραξία (εκμετάλλευση) που μετατρέπεται σε κέρδος. Αυτή η μετατροπή τοποθετεί μια σειρά από πέπλα γύρω από την εκμετάλλευση και εντάσσει οργανικά όλες τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις στην καπιταλιστική κοινωνία, τις κάνει καπιταλιστικές.

Η εξέταση της συγκεκριμένης κάθε φορά συγκυρίας δεν μπορεί να είναι υπεριστορική. Για παράδειγμα, η ανάλυση της κάθε συγκεκριμένης κρίσης είναι ιστορικά καθορισμένη. Οι θεωρίες των κρίσεων που αναπτύχθηκαν μέσα στο επαναστατικό κίνημα αντανακλούν το περιεχόμενο της ταξικής πάλης της περιόδου στην οποία αναπτύχθηκαν. Η μορφή και το περιεχόμενο της κρίσης δεν μπορεί να είναι το ίδιο σε κάθε περίοδο, από τη στιγμή που η ίδια η καπιταλιστική σχέση και ο ορίζοντας του ξεπεράσματός της μετασχηματίζονται σε κάθε περίοδο που ορίζει η ταξική πάλη και οι παραγόμενες από αυτήν επαναστάσεις του προλεταριάτου. Δεν θα μπορούσαν να είναι και δεν ήταν ίδιες οι αιτίες που οδήγησαν στην «κρίση του 1929» με τις αιτίες που

οδήγησαν στην «κρίση του 1973» ή με τις αιτίες που οδήγησαν στη σύγχρονη κρίση, και γι' αυτό το λόγο *κάθε μία από αυτές τις κρίσεις παράγει τη θεωρία της*. Η εσωτερική λογική συνοχή των αντιφάσεων του κεφαλαίου δεν πρέπει να οδηγεί σε μια υπερϊστορική, μονοαιτιακή εξήγηση των κρίσεων. Έτσι, η θέση για την κρίση κάθε περιόδου από τη σκοπιά της καταστροφής του κεφαλαίου, εμπεριέχει την ανάγκη να τοποθετηθούμε πάνω στο ζήτημα του τρόπου με τον οποίο σχετίζονται οι πόλοι της διαλεκτικής του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, δηλαδή, πάνω στο περιεχόμενο του κύκλου της ταξικής πάλης της περιόδου και συνεπώς το περιεχόμενο του κομμουνισμού. Σε αυτό ακριβώς αναφερόμασταν στο κείμενο του προηγούμενου τεύχους όταν γράφαμε: «*Η μορφή εμφάνισης της [ιστορικής κρίσης], όμως, είναι η απτή πραγματικότητα της κρίσης, είναι αυτή που εκφράζει τις συγκεκριμένες αντιφάσεις, δηλαδή το περιεχόμενο της ταξικής πάλης στη συγκεκριμένη περίοδο*» (Blaumachen, τ.4, σελ. 12).

Ο κύκλος της συσσώρευσης:

Υφέση – Επέκταση – Υπερπαραγωγή – Κρίση

«Αν δεχτούμε την ύπαρξη των αναγκαιών μέσων παραγωγής, δηλαδή μια επαρκή συσσώρευση κεφαλαίου, η δημιουργία υπεραξίας, όταν είναι δεδομένο το ποσοστό υπεραξίας, ο βαθμός, δηλαδή, εκμετάλλευσης της εργασίας, δεν γνωρίζει κανένα άλλο φραγμό πέραν του εργαζόμενου πληθυσμού. Και όταν είναι δεδομένος ο εργαζόμενος πληθυσμός, δεν γνωρίζει κανένα άλλο όριο από το βαθμό αυτής της εκμετάλλευσης. Από τη στιγμή που έχει αποκρυσταλλωθεί σε εμπορεύματα η ποσότητα υπερεργασίας που είναι δυνατόν να εξαχθεί, η υπεραξία έχει παραχθεί. Ωστόσο, με αυτή την παραγωγή υπεραξίας ολοκληρώνεται απλώς η πρώτη μόνο πράξη της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας, η άμεση διαδικασία παραγωγής. Το κεφάλαιο έχει απορροφήσει μια δεδομένη ποσότητα απλήρωτης εργασίας... Τώρα αρχίζει η δεύτερη πράξη της διαδικασίας. Ο συνολικός όγκος εμπορευμάτων, το συνολικό προϊόν, τόσο το μέρος εκείνο που αντικαθιστά το σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο, όσο και εκείνο που αντιπροσωπεύει την υπεραξία, πρέπει να πωληθούν. Αν αυτό δεν συμβεί, ή συμβεί μόνον εν μέρει, ή μόνο σε τιμές κατώτερες των τιμών παραγωγής, τότε, παρ' όλων ότων η εργάτης υφίσταται εκμετάλλευση, η εκμετάλλευσή του δεν πραγματοποιείται ως τέτοια για τον καπιταλιστή... *Οι συνθήκες της άμεσης εκμετάλλευσης και της πραγματοποίησης αυτής της εκμετάλλευσης δεν ταυτίζονται. Είναι διακριτές, όχι μόνο στο χώρο και στο χρόνο, αλλά και από εννοιολογική άποψη. Οι πρώτες περιορίζονται μόνον από τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, οι δεύτερες από την αναλογικότητα μεταξύ των διαφόρων κλάδων*

της παραγωγής και από την καταναλωτική δυνατότητα της κοινωνίας. Αυτή η τελευταία δεν προσδιορίζεται ούτε από την απόλυτη παραγωγική δυνατότητα, ούτε από την απόλυτη καταναλωτική δυνατότητα, αλλά από την καταναλωτική δυνατότητα στη βάση ανταγωνιστικών σχέσεων διανομής, οι οποίες υποβιβάζουν την κατανάλωση της μεγάλης πλειοψηφίας της κοινωνίας σε μια ελάχιστη στάθμη, που είναι δυνατόν να μεταβάλλεται μέσα σε κάποια λίγο ως πολύ στενά όρια. Η στάθμη αυτή περιορίζεται ακόμα περισσότερο από το κίνητρο της συσσώρευσης, το κίνητρο της επέκτασης του κεφαλαίου και της παραγωγής υπεραξίας σε ευρυνόμενη κλίμακα... Η αγορά επομένως, θα πρέπει να επεκτείνεται συνεχώς έτσι ώστε οι συσχετίσεις και οι συνθήκες που τη διέπουν να προσλαμβάνουν όλο και περισσότερο τη μορφή ενός φυσικού νόμου, ανεξάρτητου από τους παραγωγούς, όλο και περισσότερο ανεξέλεγκτου. Η εσωτερική αντίφαση αναζητεί επίλυση μέσω της επέκτασης του εσωτερικού πεδίου της παραγωγής. Όσο όμως αναπτύσσεται η παραγωγικότητα, τόσο περισσότερο έρχεται σε σύγκρουση με τη στενή βάση στην οποία στηρίζονται οι σχέσεις κατανάλωσης. Σ' αυτή την αντιφατική βάση, δεν αποτελεί καθόλου αντίφαση το ότι η περίσσεια κεφαλαίου συνυπάρχει με μια αυξανόμενη περίσσεια πληθυσμού. Διότι, παρ' όλον ότι ο όγκος της υπεραξίας θα αυξανόταν αν αυτά τα δύο έρχονταν σε επαφή, το ενδεχόμενο αυτό θα όξυνε επίσης την αντίφαση μεταξύ των συνθηκών υπό τις οποίες παράγεται αυτή η υπεραξία και των συνθηκών στις οποίες πραγματοποιείται». (Ακολουθήσαμε τη μετάφραση του Χρήστου Βαλλιάνου από άρθρο του στο περιοδικό *Θέσεις*, από τον τομο III του Κεφαλαίου του Μαρξ, κεφ. 15).

Κάθε κύκλος του κεφαλαίου που καταλήγει σε κρίση έχει την ανοδική και την καθοδική φάση του. Κάθε φάση ανόδου είναι η περίοδος στην οποία ο βαθμός εκμετάλλευσης του προλεταριάτου, μαζί με την αυξανόμενη μάζα του χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου, αυξάνει τη μάζα κέρδους και *το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο* αυξάνεται (με ρυθμό μεγαλύτερο από αυτόν με τον οποίο τείνει ταυτόχρονα να το συρρικνώσει η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους). Η καπιταλιστική «ανάπτυξη» που χαρακτηρίζει κάθε περίοδο μεταξύ των ιστορικών καπιταλιστικών κρίσεων *είναι η ίδια που φέρει μέσα της τις αιτίες της κρίσης* που πρόκειται αναπόφευκτα να εκδηλωθεί. Ας δούμε πως:

Ύφεση

Μέσα στην κρίση έχουμε απαξίωση κεφαλαίου, συνεπώς έχουμε απαξίωση σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου (θα δούμε στη συνέχεια πώς παράγεται αυτό). Η ύφεση δεν είναι μόνο φάση συρρίκνωσης, είναι και φάση στην οποία θριαμβεύουν οι αντεπιδρώσες δυνάμεις της πτωτικής τάσης του ποσο-

στού κέρδους. Οι δύο βασικές για την έξοδο από την κρίση διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα είναι η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας (επιβολή του κεφαλαίου στην εργατική τάξη, αναδιάρθρωση) και η απαξίωση σταθερού (παγίου και κυκλοφορούντος) κεφαλαίου. Μέρος των κεφαλαίων που απαξιώνονται τα ιδιοποιούνται ως αξίες χρήσης οι καπιταλιστές που επιβιώνουν από την κρίση, η οποία όμως, πέρα από το να διαχωρίσει την ήρα από το στάρι, αλλάζει τη διάρθρωση της εκμετάλλευσης, είναι δηλαδή ταυτόχρονα *αναδιάρθρωση* κεφαλαίου. Η αναδιάρθρωση είναι μια επίθεση του κεφαλαίου στην εργατική τάξη καθώς ο βασικός της σκοπός είναι *να αυξηθεί το ποσοστό της υπεραξίας*. Η αναδιάρθρωση συνίσταται σε: πτώση του μισθού εργασίας κάτω από το επίπεδο αναπαραγωγής της εργατικής τάξης - λόγω της παραγωγής του σχετικού υπερπληθυσμού -, υποβιβασμός της ατομικής αξίας των κεφαλαίων κάτω από την πίεση του κανιβαλικού ανταγωνισμού, υποβιβασμός της συνολικής αξίας του σταθερού κεφαλαίου, η οποία επιτρέπει *τη μείωση της οργανικής σύνθεσης σε όρους αξίας και την ανόρθωση του ποσοστού κέρδους*.

Αυτές οι διαδικασίες οδηγούν σε αύξηση του ποσοστού κέρδους *μόνο αν το σταθερό κεφάλαιο απαξιώνεται περισσότερο από το μεταβλητό κεφάλαιο*. Το σταθερό κεφάλαιο είχε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυξηθεί (μέσω και της διαδικασίας τεχνολογικής απαξίωσης/ ανανέωσης) αναλογικά πολύ περισσότερο (σε όρους αξίας) από το μεταβλητό κατά τη φάση της επέκτασης της παραγωγής. Μέσα στην κρίση η συγκεντροποίηση των απαξιωμένων κυρίως παγίων κεφαλαίων εντείνει ακόμη περισσότερο την απαξίωση του σταθερού κεφαλαίου. Η απόσυρση από την παραγωγή ή απαξίωση στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου *στα πρώτα στάδια της ύφεσης υπερσχύει της ταυτόχρονης εισόδου νέων παραγωγικών στοιχείων*. Παρότι η διαδικασία ανανέωσης του παγίου κεφαλαίου εξακολουθεί να ισχύει και στο ξέσπασμα της κρίσης, αρχικά υπερσχύει η απαξίωση. Προς το τέλος της περιόδου της ύφεσης η αναλογία αυτή έχει αντιστραφεί. Καθώς αρχικά μεταβάλλεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου προς όφελος του μεταβλητού, ταυτόχρονα εντείνεται ακόμη περισσότερο η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας, μέσω της άντλησης απόλυτης υπεραξίας, που επιβάλλεται από την αναδιάρθρωση. Κατ' αυτόν τον τρόπο ωριμάζουν οι συνθήκες, και μέσω της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, για την αντιστροφή της αναλογίας ανάμεσα στην απαξίωση και την *τεχνολογική* ανανέωση. Το πέρασμα στην επέκταση της παραγωγής θα γίνει όταν οι συσσωρευτικές επιπτώσεις της αύξησης του ποσοστού απόλυτης υπεραξίας και της οικονομίας σε σταθερό κεφάλαιο που επιτυγχάνεται από την αναγκαία συγκεντροποίηση του κεφαλαίου είναι ικανές να επιτρέψουν τη μαζική πλέον ανανέωση παγίου κεφαλαίου, δηλαδή την αύξηση της ζήτησης του τομέα I της παραγωγικής διαδικασίας. Η έξοδος από την κρίση και το πέρασμα στην επέκταση της παραγωγής δεν προκύπτει από την αύξηση της καταναλωτικής δύναμης της ερ-

γατικής τάξης αλλά από την προσωρινή μείωση του ποσοστού του σταθερού κεφαλαίου στο συνολικό κεφάλαιο, γιατί το επίμαχο για τον καπιταλισμό δεν είναι απλώς η επέκταση της αγοράς αλλά η *επέκταση της αγοράς με αυξημένο ποσοστό υπεραξίας στην παραγωγή*. Η αντίφαση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης δεν εξαφανίζεται: η αύξηση της ζήτησης σε σχέση με την παραγωγή σε αυτή τη φάση είναι αναγκαία για να ανέβει το ποσοστό κέρδους στη συνέχεια.

Η αύξηση της ζήτησης οδηγεί, κατά το πέρασμα από το τέλος της ύφεσης στην επέκταση της παραγωγής, σε φρενήρη ρυθμό αύξησης της παραγωγής. Ο ανταγωνισμός των κεφαλαίων για την υπεραξία ο οποίος εντείνεται μέσα από τις δύο βασικές διαδικασίες της κρίσης είναι αυτός που ωθεί την παραγωγή. Σ' αυτό το στάδιο το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο ωθεί ακόμη περισσότερο την επέκταση των νέων τεχνικών παραγωγής και της αναδιάρθρωσης. *Ο ανταγωνισμός*, αφού πρώτα έχει αποτελέσει έναν βασικό μηχανισμό για την απαξίωση του κεφαλαίου, είναι τώρα η ζωογόνος δύναμη που επανενεργοποιεί τη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Είναι η ζωογόνος δύναμη που ωθεί το κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο να προσπαθήσει να πάρει μέρος της υπεραξίας που παράγουν τα άλλα, ανταγωνιστικά προς αυτό, κεφάλαια.

Επέκταση

Η επέκταση της παραγωγής ως διαδικασία έχει ξεκινήσει ήδη μέσα στην ύφεση γιατί πέρα από όλα τα μέτρα που λαμβάνει η καπιταλιστική τάξη για την αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας, κατά κύριο λόγο συμβαίνει χρησιμοποίηση σχολάζουσας παραγωγικής δυναμικότητας, όταν το επιτρέπει η ανόρθωση του ποσοστού κέρδους (το παραγωγικό δυναμικό που είχε αδρανήσει στην καθοδική φάση είναι το πρώτο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί, γρήγορα και σχετικά ανέξοδα, για να καλυφθεί μια άνοδος της ζήτησης). Η επέκταση είναι αποτέλεσμα της κρίσης και ταυτόχρονα το σημείο εκκίνησης του δρόμου που θα οδηγήσει στην επόμενη κρίση. Η ανανέωση του παγίου κεφαλαίου σημαίνει την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, την αύξηση της υπεραξίας, και δημιουργεί τη βάση για την αύξηση της ζήτησης, και στον τομέα I και στον τομέα III¹⁶, της παραγωγικής διαδικασίας. Ο τομέας I δεν μπορεί να

16 Το συνολικό προϊόν άρα και η συνολική παραγωγή της κοινωνίας χωρίζεται σε δύο μεγάλες υποδιαρέσεις:

I. Μέσα παραγωγής, εμπορεύματα, που λόγω της μορφής τους πρέπει ή τουλάχιστον μπορούν να μπουν στην παραγωγική κατανάλωση.

II. Είδη κατανάλωσης, εμπορεύματα, που λόγω της μορφής τους μπαίνουν στην ατομική κατανάλωση της τάξης των καπιταλιστών και της εργατικής τάξης. (Οι

ανταπεξέλθει αμέσως στη ζήτηση παγίου κεφαλαίου και αυξάνει συνεχώς την παραγωγή του, αυτό είναι το «υγιές» στάδιο που περνάει η φάση της επέκτασης. Η συνεχής και ταχεία αύξηση της παραγωγής δημιουργεί την *αύξηση των τιμών* πάνω από τις αξίες όλων των συντελεστών του κεφαλαίου, του μεταβλητού συμπεριλαμβανομένου, παρότι η καταναλωτική δύναμη του μισθού δεν αυξάνει αντίστοιχα με τη νομισματική του αύξηση. Η αύξηση αυτή λειτουργεί αναδραστικά από τον τομέα II προς τον τομέα I και προκαλεί νέα αύξηση του σταθερού κεφαλαίου, με ακόμη μεγαλύτερη ταχύτητα. Ως επέκταση θεωρείται το στάδιο εκείνο του κύκλου στο οποίο το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο ξεπερνάει το μέγεθος που είχε στο ανώτερο σημείο της επέκτασής του στον προηγούμενο κύκλο. Ποιός είναι ο τρόπος με τον οποίο η επέκταση φέρει μέσα της την επόμενη κρίση; Πρώτον η αυξανόμενη κεφαλαιοποίηση σταδιακά *απεξαρτάται* από την καταναλωτική ζήτηση του τομέα II. Ο ίδιος ο τομέας I γίνεται, πέρα από παραγωγός, ολοένα και περισσότερο καταναλωτής της παραγωγής του. Το γεγονός αυτό αντανακλά την αντίφαση ανάμεσα στο μισθό και το κέρδος. Ενώ η ζήτηση του τομέα II (κατά κύριο λόγο η κατανάλωση της εργατικής τάξης) είναι ιστορικά καθορισμένη από το αποδεκτό επίπεδο αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, η ζήτηση του τομέα I περιορίζεται μόνο από τον ανταγωνισμό και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων¹⁷. Για όσο λοιπόν αυξάνεται γρήγορα η μάζα κέρδους, η συσσώρευση επεκτείνεται χωρίς οι καπιταλιστές να ανησυχούν για το γεγονός ότι το σταθερό κεφάλαιο αυξάνεται με μεγαλύτερη ταχύτητα από το μεταβλητό (που σημαίνει ότι λειτουργεί ο μηχανισμός της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους). Δεύτερον, η ολοένα και αυξανόμενη κεφαλαιοποίηση δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της επανεπένδυσης της πραγματοποιημένης υπεραξίας, αλλά έχει ως πόρο και το *χρηματοπιστωτικό σύστημα*, δηλαδή την έμμεση αναδιανομή κεφαλαίου που

οικονομικές έννοιες του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου, του τομέα I και II, δεν είναι παρά ο οικονομικός ορισμός, στο ίδιο το πεδίο της οικονομικής ανάλυσης, της έννοιας των υλικών όρων της διαδικασίας αναπαραγωγής. Λ. Αλτουσέρ, «Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο»)

17 [...] Η παραγωγή σχετικής υπεραξίας, δηλαδή η παραγωγή υπεραξίας που βασιζέται στην αύξηση και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων απαιτεί την παραγωγή νέας κατανάλωσης απαιτεί τη διεύρυνση της καταναλωτικής σφαίρας στα πλαίσια της κυκλοφορίας, όπως ακριβώς έπρεπε προηγούμενα να διευρύνεται η σφαίρα της παραγωγής. Πρώτο, ποσοτική επέκταση της κατανάλωσης που υπάρχει, δεύτερο δημιουργία νέων αναγκών με τη διάδοση σε μεγαλύτερο κύκλο αυτών που υπάρχουν, παραγωγή νέων αναγκών και ανακάλυψη και δημιουργία νέων αξιών χρήσης. Μ' άλλα λόγια, η υπερεργασία που κερδήθηκε δε μένει απλό ποσοτικό πλεόνασμα, παρά ταυτόχρονα μεγαλώνει ολοένα ο κύκλος των ποιοτικών διακρίσεων της εργασίας (και άρα της υπερεργασίας), γίνεται πιο ποικίλος, περισσότερο διαφοροποιημένος εσωτερικά. (Μαρξ, Grundrisse).

έχει χρηματική μορφή στα κεφάλαια που σκοπεύουν να του δώσουν παραγωγική μορφή. Στη φάση της επέκτασης αυξάνεται λοιπόν «ανεξέλεγκτα» το σταθερό κεφάλαιο, καθώς προϋποθέτει τη συνέχεια της συνεχώς εντεινόμενης ζήτησης που αντιμετωπίζει σε αυτή τη φάση. Πιο σημαντική στην αύξηση του σταθερού κεφαλαίου είναι η αύξηση του παγίου κεφαλαίου. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι η υπερπαραγωγή σταθερού κεφαλαίου, η γενεσιουργός αιτία της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου.

Υπερπαραγωγή

Το κλειδί που οδηγεί στη συνέχεια της επέκτασης και στην ωρίμανση της υπερπαραγωγής είναι, φυσικά, το κέρδος. Μπορεί τα κόστη παραγωγής να αυξάνουν κατά τη φάση της επέκτασης όμως οι τιμές στην αγορά αυξάνουν με μεγαλύτερη ταχύτητα. Είναι το στάδιο κατά το οποίο η μάζα κέρδους αυξάνεται με τόσο μεγάλη ταχύτητα που υπερκαλύπτεται το ότι η άλλη όψη του μηχανισμού αυτού είναι η ενδυνάμωση της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους, γι' αυτό στο στάδιο αυτό έλκεται το κεφάλαιο στην παραγωγή. Από πού προκύπτει όμως αυτή η μάζα κέρδους ενώ λειτουργεί συνεχώς ο μηχανισμός εξίσωσης του ποσοστού κέρδους ανάμεσα στους διαφορετικούς κλάδους; Στο στάδιο της επέκτασης της παραγωγής το κεφάλαιο δρέπει τους καρπούς της αναδιάρθρωσής του στην περίοδο της ύφεσης που προηγήθηκε. Η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας που επιτεύχθηκε τότε δημιούργησε τη βάση για τη ζήτηση και την πραγματοποίηση της υπεραξίας στο στάδιο της επέκτασης. Όμως αυτό που δημιουργεί αυτή η έλξη κεφαλαίου είναι μια αμοιβαία αύξηση της ζήτησης ανάμεσα σε τομείς και επιχειρήσεις του τομέα I, η οποία με την αύξηση της παραγωγής σιγά-σιγά μετατρέπεται σε τεχνητή, σε σχέση με τις συνθήκες της ζήτησης στην υπόλοιπη αγορά. Η δημιουργία εσωτερικής κατανάλωσης, στους κλάδους που κατασκευάζουν μέσα παραγωγής ή επεξεργάζονται πρώτες ύλες, είναι η πηγή και της αύξησης της μάζας των κερδών και της ενδυνάμωσης του μηχανισμού μείωσης του ποσοστού κέρδους. Ο χρηματοπιστωτικός τομέας επεκτείνει αυτή την αμοιβαία αύξηση ζήτησης στον τομέα I ωθώντας την τάση προς την υπερπαραγωγή. *Ταυτόχρονα, ο χρηματοπιστωτικός τομέας κοιτάζει στο μέλλον και καθώς προϋποθέτει τη συνεχή αυτοπαραγωγή αυτής της επέκτασης, πέρα από το να επεκτείνει, εντείνει μέσω του αναλόφρεκτου σπεκουλαρίσματος τελικά την υπερπαραγωγή κεφαλαίου*¹⁸.

Ο δρόμος προς την κρίση βρίσκεται στην άμεση σύνδεση και αντιφατική σχέση ανάμεσα στον τομέα I και τον τομέα II. Όπως ακριβώς από την

18 Αυτή η διάσταση του ρόλου του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου κατέστη ιδιαίτερα σημαντική στον τρέχοντα κύκλο συσσώρευσης, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

ύφεση προς την επέκταση υπήρξε μια αναδραστική πορεία από τον τομέα II προς τον τομέα I (μέσω της αύξησης του ποσοστού απόλυτης υπεραξίας και ενός σχετικά αυξημένου, από την καταστροφή της κρίσης, μεταβλητού κεφαλαίου), έτσι τώρα από την επέκταση στην κρίση υπάρχει μια αναδραστική πορεία από τον τομέα I στον τομέα II. Η *υπερπαραγωγή σταθερού κεφαλαίου* αλλάζει την αναλογία σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου και οι απαιτήσεις της συνέχισης της κεφαλαιοποίησης σε υπεραξία αρχίζουν πια να μην ικανοποιούνται. Αρχίζει να φαίνεται η *παραγόμενη έλλειψη υπεραξίας*, ή το μειούμενο ποσοστό κέρδους αρχίζει να παίζει μεγαλύτερο ρόλο στην απόφαση για εκ νέου κεφαλαιοποίηση ή όχι.

Η συσσώρευση του κεφαλαίου στην πραγματική υπαγωγή έχει ως αυτονόητο μέσο την αύξηση της παραγωγικότητας. Για να αυξηθεί το ποσοστό κέρδους με όρους σχετικής υπεραξίας πρέπει η αξία που προστίθεται στο προϊόν, από την ανανέωση του παγίου κεφαλαίου και την αύξηση της παραγωγικότητας που επιφέρει, να είναι μικρότερη από την αξία που εξοικονομείται από τη μείωση της αξίας εργατικής δύναμης που επιφέρει αυτή η ανανέωση. Άρα, ενώ το μεταβλητό κεφάλαιο αυξάνεται, η *καταναλωτική δύναμη των εργατών σε σχέση με τη συνολική παραγωγή μειώνεται* (με αργότερο ρυθμό στην περίοδο της επέκτασης). Αυτό φυσικά είναι ακόμη πιο έντονο στη συνέχεια όταν η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους πάρει τα ηνία. Αλλιώς διατυπωμένο, ακόμη και αν η καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας μεγαλώνει, δε μεγαλώνει *αρκετά* για να αναπαράγεται το κεφάλαιο, δεν παράγεται αρκετή υπεραξία για να συνεχιστεί η ανοδική πορεία της επέκτασης. Δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου από την υποκατανάλωση των εργατών, *σε σχέση με την αυξανόμενη παραγωγή*. Η «έλλειψη» της υπεραξίας στην παραγωγή και το «πλεόνασμα» της υπεραξίας στην κυκλοφορία ταυτίζονται *επειδή* σχετίζονται μέσω της ιστορίας της κεντρικής αντίφασης του κεφαλαίου (της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους). Πρόκειται για έναν ενιαίο μηχανισμό ο οποίος περνάει πρώτα από το στάδιο στο οποίο η αυξανόμενη μάζα κέρδους επιτρέπει την αναπαραγωγή κεφαλαίου παρά την ταυτόχρονη λειτουργία της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Στο στάδιο αυτό η ταχύτητα με την οποία συσσωρεύεται το κεφάλαιο είναι μεγαλύτερη από την ταχύτητα με την οποία πέφτει το ποσοστό κέρδους. Δεδομένου ότι βρισκόμαστε στην περίοδο της πραγματικής υπαγωγής, πέρα από το μεγαλύτερο ρυθμό αύξησης κεφαλαίου από το ρυθμό πτώσης του ποσοστού κέρδους, ισχύει και ο *μεγαλύτερος ρυθμός αύξησης σταθερού κεφαλαίου από το ρυθμό αύξησης του συνολικού κεφαλαίου*.

Στη συνέχεια φτάνουμε σε ένα σημείο στο οποίο το κεφάλαιο που έχει παραχθεί είναι τόσο που δεν μπορεί να αυξάνεται η μάζα των κερδών με την ίδια ταχύτητα με την οποία πέφτει το ποσοστό κέρδους. Συνεπώς, η υπεραξία

που παράγεται υπό το συγκεκριμένο βαθμό εκμετάλλευσης αρχίζει να μην είναι αρκετή για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Μέσα από αυτό το μηχανισμό, η υπερσυσσώρευση, η έλλειψη της υπεραξίας (ως ποσοστό κέρδους), σχετίζεται με το πλεόνασμα της υπεραξίας (ως ποσοστό υπεραξίας) μέσω του μετασχηματισμού της υπεραξίας σε σταθερό κεφάλαιο μέσα στη διαδικασία της συσσώρευσης. Η αιτία της επέκτασης και της υπερπαραγωγής του κεφαλαίου είναι η ίδια: η συσσώρευση, δηλαδή η συνεχής αναζήτηση περισσότερης υπεραξίας από την πλευρά του κεφαλαίου. Η συσσώρευση παράγει την αύξηση της μάζας του κέρδους και την πτώση του ποσοστού του κέρδους. Στην αρχή της επέκτασης η συσσώρευση λειτουργεί ως υγεία για το κεφάλαιο, στη συνέχεια εξαντλείται και λειτουργεί ως αρρώστια.

Η στιγμή της υπερπαραγωγής είναι αισθητή σε ολόκληρο το κύκλωμα της αναπαραγωγής κεφαλαίου. Δεν έχει φτάσει όμως αμέσως η κρίση παντού, πρόκειται για ένα κύμα που εξαπλώνεται από τον τομέα I στον τομέα II και επανέρχεται δριμύτερο στον τομέα I, κ.ο.κ. Η υπερπαραγωγή είναι απόλυτα αισθητή στους κλάδους του τομέα I, οι οποίοι έχουν αναπτυχθεί πιο υπερβολικά από τους κλάδους του τομέα II. Η δυσαναλογία μέσα στην παραγωγική ζήτηση ανάμεσα στο σταθερό κεφάλαιο και στα καταναλωτικά αγαθά είναι η υποκατανάλωση ως έκφραση της υπερπαραγωγής κεφαλαίου. Στον τομέα II η υπερπαραγωγή κεφαλαίου είναι αρχικά έμμεσα αισθητή από το επίπεδο των τιμών. Οι τιμές στο σημείο αυτό μπορεί να πέσουν αναγκαστικά, ακόμη και κάτω από το επίπεδο των αξιών των προϊόντων, για να πουληθούν και να συνεχίσει να κινείται η αγορά. Όμως η πορεία προς την κρίση είναι αναπόφευκτη καθώς τα υπερβολικά πολλά παραγωγικά κεφάλαια που έχουν δημιουργηθεί εξακολουθούν να στέλνουν τα προϊόντα τους στην αγορά. *Η κρίση εμφανίζεται στην αγορά, φυσικά, ως υπερπαραγωγή εμπορευμάτων...* Στο σημείο αυτό ο κύκλος έχει ήδη μπει στην κρίση του.

Κρίση

Η κρίση για το κεφάλαιο έχει την ορμή φυσικού φαινομένου. Είναι η στιγμή που ξεσπούν όλες οι αντιφάσεις: η αντίφαση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση – οι οποίες είναι διαχωρισμένες σε μια καπιταλιστική κοινωνία – η αντίφαση ανάμεσα στην παραγωγική και τη χρηματική μορφή του κεφαλαίου, η αντίφαση ανάμεσα στην τιμή και την αξία. Είναι η στιγμή που σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο περισσεύει, η στιγμή της αναγκαίας επιβολής του κεφαλαίου στην εργατική τάξη, η στιγμή της επιβολής του νόμου της αξίας. Η κρίση είναι το σημείο στο οποίο ό,τι αποτελούσε την «ευημερία» (υπερπαραγωγή) και ήταν αιτία της ευημερίας, αποτελεί πλέον την ύφεση και είναι αιτία της ύφεσης.

Από τη σκοπιά της κερδοφορίας του κεφαλαίου η κρίση αποτελεί μια κατάσταση στην οποία γίνεται σαφές ότι το υπάρχον κοινωνικό κεφάλαιο είναι *ταυτόχρονα και πολύ μεγάλο και πολύ μικρό (ή ότι το προλεταριάτο χρειάζεται και ταυτόχρονα περισσεύει)*: Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι πολύ μεγάλο σε σχέση με την υπεραξία που παράγει και πολύ λίγο για να ξεπεράσει αυτήν την έλλειψη υπεραξίας. Το προλεταριάτο περισσεύει ως παραγωγική εργατική δύναμη αλλά χρειάζεται ως καταναλωτική δύναμη από τη σκοπιά του κεφαλαίου, ή περισσεύει ως καταναλωτική δύναμη και χρειάζεται ως παραγωγική από τη δική του σκοπιά. Το κεφάλαιο ζητάει αύξηση της παραγωγικότητας, το προλεταριάτο ζητάει αύξηση των αξιών χρήσης που αντιστοιχούν σε δεδομένη ανταλλακτική αξία, η οποία όμως, όπως είδαμε, μπορεί να επιτευχθεί μόνο με αύξηση της παραγωγικότητας. Η κρίση είναι ταυτόχρονα υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και υποκατανάλωση της εργατικής τάξης. Δεν υπάρχει ποτέ ζήτημα παραγωγής «πλεονάσματος» υπεραξίας (λόγω υψηλής παραγωγικότητας) η οποία δε διανέμεται «δίκαια». Η κρίση *δεν παράγεται ποτέ από την υποκατανάλωση των εργατών για την οποία (υποτίθεται ότι) ευθύνεται σε άδικη διανομή υπερβολικά του μεγάλου πλούτου*. Όλη η συζήτηση περί διανομής, συνειδητά ή όχι, διαστρέφει την ουσία του ζητήματος: ότι η κρίση αποτελεί αναγκαίο μέρος της καπιταλιστικής συσσώρευσης. *Υπάρχει μόνο έλλειψη υπεραξίας, η οποία είναι ταυτόχρονα και υποκατανάλωση των εργατών*. Η έλλειψη της υπεραξίας στην παραγωγή είναι πλεόνασμα υπεραξίας στην κατανάλωση. *Αυτό που δεν μπορεί να παραχθεί με ικανοποιητικό κέρδος είναι αυτό που δεν μπορεί ταυτόχρονα να πουληθεί σε ικανοποιητική τιμή*.

Η κρίση, λοιπόν, είναι υπερπαραγωγή κεφαλαίου *μόνο υπό το συγκεκριμένο ποσοστό υπεραξίας*. Ως εκ τούτου ο μηχανισμός που ενεργοποιεί η κρίση είναι (αίματηρή) χειρουργική επέμβαση με δύο όψεις: αυξάνεται το ποσοστό υπεραξίας και απαξιώνεται κεφάλαιο που πλεονάζει. Η απαξίωση και καταστροφή σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου που ορίζει και ορίζεται από την κρίση ήδη δείχνει προς την κατεύθυνση της *ανανέωσης του παγίου κεφαλαίου*, η οποία θα αποτελέσει τον ένα πυλώνα για την αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας μέσω της *αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας* και της εξοικονόμησης σταθερού κεφαλαίου. Η καταστροφή και απαξίωση σταθερού κεφαλαίου είναι το πρώτο και αναγκαίο βήμα για την ανανέωσή του από τεχνολογικά πιο αναπτυγμένο σταθερό κεφάλαιο, το οποίο θα αποτελέσει το μέσο άντλησης *μεγαλύτερου ποσοστού σχετικής υπεραξίας* από την εργατική δύναμη. Ταυτόχρονα, η κρίση δείχνει και προς την κατεύθυνση της *αύξησης του ποσοστού της υπεραξίας μέσω άντλησης απόλυτης υπεραξίας, την ένταση της εκμετάλλευσης μέσω μείωσης μισθού, αύξηση ωραρίου εργασίας, κτλ.*

Η κρίση είναι ο θρίαμβος της διαλεκτικής του κεφαλαίου, το σημείο που επανενώνει τους αντιφατικούς πόλους της ενότητας του κεφαλαίου, την πα-

ραγωγή και την κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Η κρίση όμως δεν επανενώνει τους πόλους αυτούς με ειρηνικό τρόπο, τους επανενώνει ως έξαρση της ταξικής πάλης. Είναι το σημείο στο οποίο οι κοινωνικές σχέσεις που όριζαν την αναπαραγωγή του κεφαλαίου πρέπει να αλλάξουν ριζικά, να αναδιταχθούν μέσα στην εσωτερική τους σύνδεση οι πόλοι της αντίφασης, να προκύψει η καινούργια μορφή του κεφαλαίου: η κρίση απαιτεί την αναδιάρθρωση από τη σκοπιά του κεφαλαίου ως σχέσης. Αν το προλεταριάτο συνεχίσει να υπάρχει μετά την κρίση ως τέτοιο, σημαίνει ότι θα έχει επιβληθεί η αναδιάρθρωση, η «θεραπεία» που επέβαλλε το κεφάλαιο, όσο επώδυνη κι αν είναι.

Η κρίση συνεπάγεται υποτίμηση κεφαλαίου, γιατί η αντίφαση που έχει να αντιμετωπίσει συμπυκνώνεται στην υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Η υποτίμηση κεφαλαίου ενεργοποιεί σε νέα βάση τον ανταγωνισμό μεταξύ των ξεχωριστών κεφαλαίων. Κατά τη φάση της κρίσης ο ανταγωνισμός, *με τον καινολογικό του χαρακτήρα αυτή τη φορά*, είναι η ζωογόνος δύναμη που τείνει να εξισορροπήσει τη διαταραγμένη διαδικασία αναπαραγωγής. Ο ανταγωνισμός στην κρίση δεν έχει να κάνει με το μοίρασμα των κερδών αλλά με το μοίρασμα των ζημιών, συνεπώς οδηγεί στο θάνατο ορισμένα κεφάλαια, η συνέχιση της ύπαρξης των οποίων αντιτίθεται στο *γενικό* συμφέρον της καπιταλιστικής τάξης. Έτσι έχουμε: αδρανοποίηση ή μερική εκμηδένιση κεφαλαίου, διακοπή της λειτουργίας ορισμένων μέσων παραγωγής, καταστροφή κεφαλαιακών αξιών και *άμεση υποτίμηση χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου*.

Στο σημείο αυτό ο κύκλος έχει ήδη μπει στην ύφεση.

Η σύγχρονη κρίση

«Η κρίση σε κάθε ιστορική περίοδο είναι η αναγκαία έκφραση της συσσώρευσης των συγκεκριμένων αντιφάσεων που ορίζουν το κεφάλαιο στη συγκεκριμένη περίοδο που παράγει την κρίση, και πάντα είναι υπερσυσσώρευση κεφαλαίου ανεξάρτητα με το πώς εμφανίζεται. Η μορφή εμφάνισης της, όμως, είναι η απτή πραγματικότητα της κρίσης, είναι αυτή που εκφράζει τις συγκεκριμένες αντιφάσεις, δηλαδή το περιεχόμενο της ταξικής πάλης στη συγκεκριμένη περίοδο»¹⁹.

Στην προηγούμενη φράση συμπυκνώνεται μια μέθοδος ανάλυσης που μπορεί να εξηγήσει το ξεπέρασμα της επαναστατικής οπτικής του θριάμβου και της «νίκης» της εργατικής τάξης, δηλαδή, της συνέχισης του καπιταλισμού, αν θέλει κανείς να ακριβολογεί. Η οπτική αυτή εξακολουθεί να είναι η οπτική (και) ριζοσπαστικών κομματιών του κινήματος που αντιλαμβάνονται

19 Blaumachen τ.4

την ταξική πάλη ως αντίθεση δύο ανεξάρτητων, αυτόνομων υποκειμένων. Οι ριζοσπαστικές τάσεις που θεωρούν το κεφάλαιο ως ένα μπραντεφέρ μεταξύ δύο ανεξάρτητων, αυτόνομων μεταξύ τους υποκειμένων, ταλανίζονται από μια αντίφαση όταν αναλύουν την παρούσα συγκυρία: από τη μία πλευρά πρέπει να κάνει την επανάσταση ένα *ενιαίο* υποκείμενο (το οποίο θα παλεύει για τον εαυτό του ως τέτοιο) με σκοπό την επικράτηση του στο μπραντεφέρ. Η ενοποίηση στη βάση της εργατικής ταυτότητας δε φαίνεται στον ορίζοντα, άρα η επανάσταση φαίνεται αυτή τη στιγμή ανέφικτη *από πλευράς υποκειμενικών συνθηκών* σύμφωνα με την ορολογία αυτής της αντίληψης. Από την άλλη πλευρά όμως, ο πλανήτης ολόκληρος συγκλονίζεται από ταραχές και συγκρούσεις ανάμεσα σε κομμάτια του προλεταριάτου και τις δυνάμεις καταστολής των κρατών, δηλαδή την καπιταλιστική τάξη σε θέση μάχης. Η δική μας αντίληψη για τα πράγματα είναι διαφορετική: δεν υπάρχει θέμα αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών, υπάρχει η ιστορική εξέλιξη μιας αντίφασης η οποία παράγει την αμφισβήτησή της ως αμφισβήτηση του ρόλου του προλεταριάτου ως τάξης του καπιταλισμού. Η αμφισβήτηση αυτή έχει δύο όψεις. Η αντικειμενικότητα, δηλαδή, η καπιταλιστική οικονομία (μόνο τέτοια οικονομία υπάρχει) είναι η μία όψη της, και οι αγώνες του προλεταριάτου η άλλη όψη της. Πρόκειται για τις δύο στιγμές μιας διαλεκτικής ενότητας, οι οποίες αντιστοιχούν η μία στην άλλη. Η έκφραση αυτής της αντιστοιχίας είναι η διάρθρωση του κεφαλαίου, η διάρθρωση της ταξικής πάλης.

Η σύγχρονη κρίση είναι ένα ακόμη βήμα προς την ιστορικά παραγόμενη αμφισβήτηση του κεφαλαίου. Το πιο σημαντικό από τα χαρακτηριστικά της είναι ότι προέκυψε μέσα από *την χρηματοπιστωτικοποίηση του καπιταλισμού*. Το μέλλον του κεφαλαίου ως σχέση έγινε εμπόρευμα. Η αξία αυτού του εμπορεύματος καθορίζεται από το κατά πόσο και πώς μπορεί το κεφάλαιο να αντιμετωπίζει την παραγωγή μόνο ως ένα αναπόφευκτο εμπόδιο στην υλοποίηση της πλήρως αφηρημένης μορφής του, δηλαδή, της μορφής Χ-Χ'. Αυτή η μετεξέλιξη συνολικά του καπιταλισμού σε χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό, αυτό το εμπόριο μέλλοντος ανάμεσα στους καπιταλιστές, οδήγησε στην αιχμή της επέκτασης της παραγωγής και στη συνέχεια με τον ίδιο τρόπο στο πέρασμα στην υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Κάθε διάσταση της χρηματοπιστωτικοποίησης έπαιξε αυτό το διπλό ρόλο: το κινήγι της χαμηλότερης τιμής εργατικής δύναμης ανά τον πλανήτη, η διασπορά του επιχειρηματικού ρίσκου, η λειτουργία του χρηματοπιστωτικού τομέα ως μεταγωγέα και επιταχυντή στη διανομή της υπεραξίας – δηλαδή ως αρχιτέκτονα της σύγχρονης διάρθρωσης του κεφαλαίου –, η δυνατότητα κερδοφορίας από χρηματοπιστωτικές συναλλαγές σε παράλληλες αγορές που δημιουργήθηκαν από την ανάπτυξη της χρηματοπιστωτικοποίησης, η πλήρης απελευθέρωση των ροών κεφαλαίου, η τελειωτική μετατροπή του καπιταλιστή από ιδιοκτήτη σε μέτοχο ή σε κάτοχο παραγώγων, ο

συνδυασμός χαμηλότερου από τον προηγούμενο κύκλο ποσοστού συσσώρευσης με υψηλά κέρδη, η συνεχής και μάταιη καταπολέμηση του πληθωρισμού και η *ταυτόχρονη αέναη παροχή ρευστότητας*. Όλα αυτά τα στοιχεία αποτελούν τη *μορφή που πήρε η παραγωγική διαδικασία*, για να ξεπεραστεί η κρίση του 1960-70, και οδήγησαν στην επέκταση της παραγωγής, δόμησαν τον αναδιαρθρωμένο καπιταλισμό.

Ωριμάζοντας όμως, ο ίδιος ο μηχανισμός του χρηματοπιστικοποιημένου καπιταλισμού δούλευε ανάποδα, μετέτρεπε την επέκταση σε υπερπαραγωγή. Σε χωροταξικό επίπεδο, η απαξίωση της εργατικής δύναμης δημιούργησε τον κύριο άξονα της παγκοσμιοποίησης, μετά από κάποιες περιπέτειες: την ChinAmerica. Ο κινέζος εργάτης έγινε το αφηρημένο πρότυπο του εργάτη. Ο αμερικάνος “καταναλωτής” έγινε το αφηρημένο πρότυπο του καταναλωτή της *τρέχουσας περιόδου*, δηλαδή, του καταναλωτή που καταναλώνει με πίστωση, συνεχίζει να ζει στο επίπεδο που αντιστοιχεί στην επέκταση της παραγωγής (για όσο δηλαδή το *εμπόριο του μέλλοντος* εξακολουθεί να λειτουργεί), είναι δεμένος στο κεφάλαιο όσο ποτέ άλλοτε ιστορικά, είναι ο ορισμός της ταύτισης της ύπαρξης του προλεταριάτου με την ύπαρξη του κεφαλαίου²⁰. Στην άλλη άκρη της αλυσίδας το ίδιο συμβαίνει και για τον κινέζο εργάτη. Θα συνεχίσει να υπάρχει μόνο αν συνεχιστεί η επέκταση με αυτή τη μορφή, διαφορετικά, αν σπάσει αυτός ο σύνδεσμος, θα τον κατασπαράξει η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου στην Κίνα. Το εμπόριο του μέλλοντος ταΐζεται συνεχώς με ρευστότητα που παράγεται στην Αμερική, το δολάριο αποτελεί το χρυσό της σύγχρονης περιόδου αλλά έχει την ιδιότητα να μπορεί να αυξηθεί απεριόρι-

20 Μία συνέπεια του νεοφιλελευθερισμού είναι ότι μπορεί κάποιος δανειολήπτης που έχασε το σπίτι του από την ξαφνική αύξηση των δόσεων λόγω λήξης της περιόδου χάριτος του δανείου και δεν επαρκεί το εισόδημά του, να συμμετείχε συγχρόνως και στο αμοιβαίο κεφάλαιο που χρηματοδοτούσε στην αγορά χρήματος τίτλους βασισμένους στα ενυπόθηκα δάνεια και επιθυμούσε την «έκδοση» subprime λόγω μεγαλύτερης απόδοσης και συγχρόνως κάτοχος ενός μεριδίου σύνταξης μειωμένου λόγω της πτώσης της αξίας των τίτλων στα οποία επένδυε το ασφαλιστικό του σχήμα. Η ζωή μοιάζει έτσι σαν ένα χαρτοφυλάκιο, που η μοίρα της καθορίζεται από τις καλές και στις κακές στιγμές των αγορών.... Το ζήτημα σήμερα είναι ότι η κοινωνική ασφάλιση εξαρτάται από τις αποδόσεις των ασφαλιστικών ταμείων, η παιδεία από τα ιδιωτικώς χρηματοδοτούμενα “ερευνητικά προγράμματα” και τα φοιτητικά δάνεια, η εργασία από τη διεθνή αποτίμηση της κερδοφορίας της επιχείρησης στα χρηματιστήρια και τις τράπεζες του κόσμου, τα τρόφιμα από την εύρυθμη λειτουργία των αγορών συμβολαίων μελλοντικής εκπλήρωσης, οι λειτουργίες των δήμων από τα αμοιβαία κεφάλαια και τις διεθνείς χρηματαγορές τίτλων, το περιβάλλον από τα δικαιώματα ρύπων και η κάλυψη βασικών κοινωνικών αναγκών από το ύψος του χρέους στις πιστωτικές κάρτες. (Radical Notes, on the character of economic crisis, Spyros Lapatsioras, Leonidas Maroudas, Panayotis G. Michaelides, John Milios and D. P. Sotiropoulos).

στα σε ποσότητα. Η εμπιστοσύνη στο δολάριο είναι η υλική πραγματικότητα της επέκτασης της παραγωγής της περιόδου μέχρι το 2005-6. Το καύσιμο της περιόδου, δηλαδή η δυνατότητα του αφηρημένου προτύπου του καταναλωτή να καταναλώνει με πίστωση, τελείωσε γιατί η ίδια του η ύπαρξη ήταν αποτέλεσμα και προϋπόθεση της δομικής μείωσης του μισθού του. Όπως είδαμε όμως στην παράγραφο που αναλύθηκε η υπερπαραγωγή, η υποκατανάλωση της εργατικής τάξης είναι πάντα υποκατανάλωση *σε σχέση με την παραγωγή*, δηλαδή, υπερπαραγωγή κεφαλαίου, πιο συγκεκριμένα υπερπαραγωγή σταθερού κεφαλαίου, υπερσυσσώρευση κεφαλαίου.

Η χωροταξική διάσταση της διάρθρωσης, τα νέα κέντρα συσσώρευσης στην Ανατολική Ασία, η ισχυροποίηση του χρηματοπιστωτικού κέντρου των ΗΠΑ, είναι η μία όψη αυτής της πορείας του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου από την επέκταση στην κρίση. Η άλλη όψη είναι η εξέλιξη της δυναμικής του ανταγωνισμού. Ο θρίαμβος του ανταγωνισμού διαμόρφωσε το *χαμηλότερο ποσοστό συσσώρευσης από αυτό του προηγούμενου κύκλου*. Ο ανταγωνισμός είναι πλέον παγκόσμιος και οι αποδόσεις των επενδύσεων, ή οι προβλέψεις για τις αποδόσεις αυτές, συγκρίνονται σε «πραγματικό χρόνο», με αποτέλεσμα να επιταχύνεται η αύξηση της κερδοφορίας των πιο ανταγωνιστικών κεφαλαίων σε βάρος των λιγότερο ανταγωνιστικών. Στα πρώτα στάδια, το γεγονός αυτό επιτάχυνε τη δημιουργία των νέων κέντρων συσσώρευσης και μετά άλλων, ακόμη πιο νέων, και γενικότερα ευνόησε την κινητικότητα του κεφαλαίου. Αλλά στη συνέχεια, για να συνεχίσουν να είναι ανταγωνιστικές οι εταιρίες έπρεπε να φάνε τις σάρκες τους με δύο τρόπους. Ο ένας ήταν η υπερβολική διόγκωση των μη-παραγωγικών δαπανών, ο άλλος ήταν η ολοένα και μεγαλύτερη *συγκράτηση των παραγωγικών επενδύσεων*. Η δεύτερη προκύπτει αναγκαστικά από τον τρόπο με τον οποίο το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο εξισώνει το ποσοστό κέρδους. Μέρος των κερδών έπρεπε αναγκαστικά να ανακυκλωθεί στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, ακριβώς επειδή ο ρόλος του ήταν πολύ βασικός για την ύπαρξη υψηλής κερδοφορίας. Το χαμηλότερο ποσοστό συσσώρευσης που δημιουργούσε αυτή η διαδικασία πίεζε για ακόμη μεγαλύτερη αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης (μέσω άντλησης απόλυτης υπεραξίας) και συνεπώς μείωσης του μισθού. Οι μέτοχοι των εταιρειών αντιμετώπιζαν ολοένα και περισσότερο τα παραγωγικά κεφάλαια ως κάτι ρευστό, ως ένα αναγκαίο ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στο Χ και το Χ', του οποίου η απόδοση συγκρινόταν συνεχώς και πιεστικά με τις αποδόσεις των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων. Συνεπώς, αντί να επενδύσουν περισσότερο για την ανάπτυξη των παραγωγικών κεφαλαίων, στρέφονταν στο πώς θα κάνουν *οικονομίες σταθερού κεφαλαίου*, που σε συνδυασμό με την ένταση της εκμετάλλευσης αφενός θα ήταν βραχυπρόθεσμα κερδοφόρες και θα δικαιολογούσαν την επένδυσή τους, και αφετέρου θα έκαναν πιο «υγιή» την επιχειρη-

ση τους, κάτι που σε ένα πολύ ρευστό περιβάλλον σημαίνει και πιο ελκυστική για πιθανούς αγοραστές²¹. Το εμπόριο του μέλλοντος του κεφαλαίου, δηλαδή το εμπόριο της προσδοκίας της ολοένα και εντεινόμενης εκμετάλλευσης του προλεταριάτου, υποβάθμισε το ποσοστό συσσώρευσης.

Για όσο διάστημα μπορούσε να λειτουργεί αυτός ο μηχανισμός, δηλαδή, για όσο διάστημα η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας, μέσω άντλησης απόλυτης υπεραξίας, ισορροπούσε το χαμηλό ποσοστό συσσώρευσης και διατηρούνταν το «αναγκαίο» επίπεδο κερδοφορίας, δεν υπήρχε λόγος να σταματήσει. Δεν έχει νόημα εκ των υστέρων να λέμε ότι οδηγούσε σε αδιέξοδο, γιατί *δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός συσσώρευσης που να μην οδηγεί σε αδιέξοδο*. Το ζήτημα είναι να εξετάσουμε τη μορφή, το περιεχόμενο του αδιεξόδου, και τη σημασία του για την ταξική πάλη σήμερα. Το περιεχόμενο του σύγχρονου αδιεξόδου, ως κρίση αυτής της διαδικασίας εμπορίου του μέλλοντος της σχέσης κεφάλαιο, είναι η *έλλειψη μέλλοντος*, το no future που βλέπουμε γραμμένο σε ολοένα και περισσότερους τοίχους και πανό.

Παρά το γεγονός ότι το ποσοστό συσσώρευσης είναι χαμηλότερο από αυτό του προηγούμενου κύκλου, δεν έχει νόημα να πούμε ότι αυτή η κρίση είναι κρίση υποκατανάλωσης και όχι υπερσυσσώρευσης. Η υπερσυσσώρευση και η υποκατανάλωση είναι έννοιες *σχετικές*, και αποτελούν τις δύο όψεις ενός φαινομένου όπως είδαμε και προηγούμενως. Η συσσώρευση που πραγματοποιήθηκε με βάση τη διάρθρωση αυτού του κύκλου λειτούργησε μέχρι περι-

21 Η εξωτραπεζική χρηματοδότηση των επιχειρήσεων [έχει] κάποια σημαντικά αποτελέσματα στον τρόπο λειτουργίας τους, ειδικά γι' αυτές που έχουν πρόσβαση στις αγορές χρήματος. Αναφέρουμε κάποια ελάχιστα σημεία. Πρώτον, μπορεί να διαπιστωθεί μία αύξηση του χρέους των επιχειρήσεων σε σχέση με τα ίδια κεφάλαια, εφόσον αυτό αυξάνει την απόδοση σε σχέση με το ίδιο κεφάλαιο και επομένως δίνει σήμα κερδοφορίας στις χρηματοαγορές. Δεύτερον ότι κάθε επιχείρηση, για την ομαλή συνέχιση της χρηματοδότησης απαιτείται να έχει υψηλούς δείκτες απόδοσης –κάθε υποψία μη-επαρκούς αξιοποίησης αυξάνει του κινδύνους επαχθών όρων χρηματοδότησης και μειώνει τις δυνατότητες της επιχείρησης στον ανταγωνισμό (π.χ. διακινδυνεύει την εξαγορά της). Τρίτον ότι οι μετοχές δεν αποτελούν το κύριο μέσο για τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων αλλά πρώτη ύλη των εξαγορών και των συγχωνεύσεων, με άλλα λόγια υπάρχει μία διαχείριση των χρηματοροών και των αποφάσεων πώλησης και επαναγοράς των μετοχών ώστε να αυξάνει η τιμή των μετοχών (το οποίο μπορεί να παίζει ρόλο στη συσσώρευση όταν απαιτείται επένδυση που θα αποδώσει σε μακρό ορίζοντα). Τα εργατικά συνδικάτα και γενικότερα ο κόσμος της εργασίας βίωσε αυτά τα αποτελέσματα ως απώλεια διαπραγματευτικών θέσεων. Το επιχείρημα ήταν και είναι απλό: δεχτείτε ό,τι προτείνουμε αλλιώς η επιχείρηση θα χάσει τις δυνατότητες χρηματοδότησής της, θα δημιουργηθούν αμφιβολίες για την κερδοφορία της και κινδυνεύει ή να εξαγοραστεί με απώλεια θέσεων εργασίας ή να αναδιαρθρωθεί την αλυσίδα παραγωγής και να μεταφερθεί ένα τμήμα της αλυσίδας σε άλλες χώρες. (Radical notes; ο.π.π.)

που τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Στη συνέχεια, άρχισε να γίνεται ορατή η έλλειψη υπεραξίας, το κεφάλαιο που είχε παραχθεί ήταν τόσο ώστε να μην μπορεί να εξισορροπηθεί η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους από την επέκταση της παραγωγής. Το γεγονός ότι το ποσοστό κέρδους έκανε αυτόν τον κύκλο από το 1982 έως το 2008 ορίζει τον κύκλο συσσώρευσης μέχρι σήμερα. Προφανώς η υπερσυσσώρευση πήρε τη μορφή τίτλων παγίου κεφαλαίου που δεν αντιστοιχούσαν στην πραγματική τους αξία, προφανώς αφορούσε σε μεγάλο βαθμό γη και κατασκευές, αφού όλη η διαμόρφωση του μηχανισμού γινόταν από το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Επίσης, ήταν προφανώς σημαντική η παράλληλη αγορά χρηματοπιστωτικών προϊόντων που δημιουργήθηκε και το επιτόκιο, ως μορφή, αποτέλεσε τον οδηγό στην πορεία του ποσοστού κέρδους. Δεν έχει νόημα να λέμε ότι μεγάλο μέρος του ποσοστού κέρδους οφείλεται στο χρηματοπιστωτικό τομέα, και άρα το ποσοστό κέρδους *δεν είναι πραγματικό*, γιατί πέφτουμε σε έναν φαύλο κύκλο. Χρηματοπιστωτικός ήταν ο τρόπος να παράγεται το κέρδος στον παραγωγικό τομέα και αυτός ο ίδιος ήταν ο τρόπος που οδήγησε στο να μην επαρκεί η υπεραξία που παράγεται. Δεν υπάρχει υγιής βιομηχανικός καπιταλισμός και άρρωστος χρηματοπιστωτικός, υπάρχει ένας αναδιάρθρωμένος καπιταλισμός, και για να λειτουργήσει η συσσώρευση στη νέα διάρθρωση που παράχθηκε από την κρίση και την αναδιάρθρωση στη δεκαετία του 1980 έπρεπε να είναι χρηματοπιστωτικός. Επίσης, το να λέμε ότι το ποσοστό κέρδους δεν αυξήθηκε «τόσο πολύ» όσο είχε αυξηθεί στον προηγούμενο κύκλο, πάλι δεν έχει νόημα. Ο προηγούμενος κύκλος, με το μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους του, κατέληξε επίσης σε κρίση, παρήγαγε το δικό του κύκλο ταξικής πάλης που αντιστοιχούσε στη δική του διάρθρωση. Δεν έχει νόημα η *τυπική σύγκριση* μεταξύ δύο κύκλων. Και εκείνη η κρίση, όπως και αυτή, ήταν κρίση υπερσυσσώρευσης και *υποκατανάλωσης* (οι δύο όψεις του ίδιου πράγματος) αλλά το ιστορικό τους περιεχόμενο ήταν διαφορετικό. Τότε υπήρχε υψηλό ποσοστό συσσώρευσης (ως αιτία της επέκτασης και της κρίσης) και μεγάλο μέρος του κινήματος θεωρητικοποίησε την κρίση ως κρίση υπερσυσσώρευσης, ενώ τώρα χαμηλότερο ποσοστό συσσώρευσης (ως αιτία της επέκτασης και της κρίσης) και μεγάλο μέρος του κινήματος θεωρητικοποιεί την κρίση ως κρίση υποκατανάλωσης.

Η ταξική πάλη είναι η αντίφαση της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο, σε κάθε ιστορική περίοδο αυτή η αντίφαση εκρήγνυται, και η έκρηξη φέρει μέσα της το περιεχόμενο της ιστορικά καθορισμένης διάρθρωσης του κεφαλαίου, δηλαδή, σε τελική ανάλυση, το περιεχόμενο της ταξικής πάλης της περιόδου. Το να αναπολούμε την κορύφωση του κύκλου αγώνων της φορντιστικής περιόδου είναι σα να αναπολούμε τον καπιταλισμό που τη γέννησε (και δεν είναι λίγοι αυτοί που έχουν αυτή τη ροπή). Το να αναπολούμε τον εργάτη μάζα, τη δυνατή συνδικαλιστικά εργατική τάξη,

την αυτοοργάνωση μιας ενιαίας τάξης που θα αποτελέσει τη βάση μιας θετικής μετεξέλιξης της τάξης, από τάξη για τον εαυτό της σε «κομμουνιστική κοινωνία», είναι απλώς μια νοσταλγική αναπόληση του παρελθόντος και τίποτα περισσότερο. Για να αναλύσουμε την παρούσα στιγμή είμαστε υποχρεωμένοι να αναλύσουμε τον αναδιρθρωμένο καπιταλισμό *ως τέτοιο* και να ψάξουμε στους αγώνες αυτής της περιόδου να δούμε ποιά είναι το περιεχόμενο της παραγόμενης επανάστασης²².

Η θεωρητική θέση

Κάθε κύκλος συσσώρευσης σχετίζεται και με έναν κύκλο ταξικής πάλης. Ο κύκλος της ταξικής πάλης ορίζεται από τη σχέση ανάμεσα στους καθημερινούς διεκδικητικούς αγώνες του προλεταριάτου και το ξεπέρασμά τους, το οποίο είναι η επανάσταση που παράγεται από τον κύκλο της ταξικής πάλης. Η κυκλική διαδικασία της συσσώρευσης που καθορίζεται από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και στον πυρήνα της βρίσκεται ο νόμος της αξίας, παράγει και τα δύο υποκείμενα ως αναπαραγωγή του κεφαλαίου: το κεφάλαιο ως τάξη και το προλεταριάτο ως τάξη, υποκείμενα που σχετίζονται μέσω της αντίφασης της εκμετάλλευσης. Τα δύο αυτά υποκείμενα συναποτελούν τη συγκεκριμένη και ιστορικά καθορισμένη ολότητα της σχέσης του κεφαλαίου, μέσα από την εξέλιξη της οποίας (ως συσσώρευση και *άρα* ως ταξική πάλη) παράγεται η *ιστορικά καθορισμένη επανάσταση*. Το προλεταριάτο κάνει την επανάσταση γιατί έχει τη συγκεκριμένη θέση μέσα στην ολότητα και όχι γιατί είναι φύσει επαναστατικό ή γιατί η εργατική τάξη αντιπροσωπεύει το καλό στο ανθρώπινο είδος, την «ανθρώπινη κοινότητα», κτλ. Μόνο γιατί ο ρόλος του προλεταριάτου στην παραγωγή υπονομεύεται μέσα από την ιστορική εξέλιξη της συσσώρευσης είναι το προλεταριάτο η επαναστατική τάξη. Μόνο γιατί ο ρόλος του στην παραγωγή είναι ταυτόχρονα αναγκαίος και περιττός, μόνο γιατί η αναπαραγωγή του είναι επιβεβλημένη και ταυτόχρονα πρόβλημα για το κεφάλαιο, είναι το προλεταριάτο που ιστορικά μέσα από τη δραστηριότητά του αμφισβητεί τη σχέση κεφάλαιο. Η *τάση* του ποσοστού κέρδους να πέφτει είναι η *δυνατότητα* της καταστροφής του κεφαλαίου. Η δυναμική αυτής της τάσης μέσα στη συσσώρευση, δηλαδή στην ταξική πάλη και το όριο της, είναι η δυναμική της παραγόμενης επανάστασης και ταυτόχρονα το όριο της. Το ξέσπασμα της επανάστασης είναι ταυτόχρονα ξέσπασμα *όλων των αντιφάσεων* του κύκλου της ταξικής πάλης που έχει παραχθεί σε σχέση με τον κύκλο συσσώρευσης. Είναι η ώρα που η αντιφατική ταύτιση ορίων και

22 Δες τα κείμενα: «Η τωρινή στιγμή» και «Η μεταβατική περίοδος της κρίσης...»

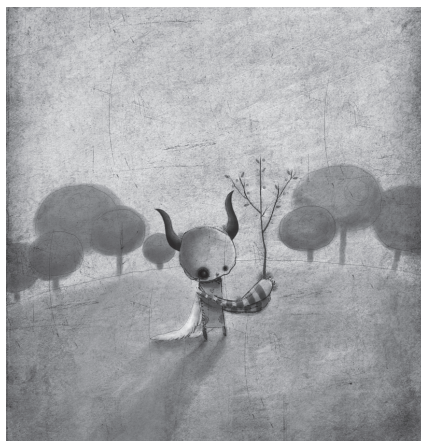
δυναμικής παράγει *ιστορικά* αποτελέσματα. Κάθε κύκλος ταξικής πάλης φέρει μέσα του την ιστορία όλων των προηγούμενων, όπως άλλωστε και κάθε κύκλος συσσώρευσης. Το ιστορικό παρόν του προλεταριάτου είναι παραγωγή του παρελθόντος του ως τάξης, δηλαδή της ταξικής πάλης του με το κεφάλαιο. Η διαφορά του κύκλου της ταξικής πάλης από τον κύκλο συσσώρευσης είναι ότι η δραστηριότητα του προλεταριάτου δεν αντικειμενοποιείται ως «μαθήματα από το παρελθόν», δεν υπάρχει «συσσώρευση προλεταριακής δραστηριότητας» και, ακόμη περισσότερο, δεν υπάρχει «συσσώρευση ταξικής συνείδησης». Το προλεταριάτο είναι απολύτως δέσμιο στο ιστορικό παρόν του, με την έννοια ότι έχει να παλέψει για την αναπαραγωγή του μέσα στην ιστορικά συγκεκριμένη διάρθρωση του κεφαλαίου που δραστηριοποιείται, και όχι για κάποιο ιδανικό. Αυτή ακριβώς η πάλη για την αναπαραγωγή του προλεταριάτου είναι που το οδηγεί να αμφισβητεί τον τρόπο με τον οποίο αναπαράγεται, και μέσα από την ιστορική εξέλιξη αυτής της αντιφατικής διαδικασίας να αμφισβητήσει την ίδια την αναπαραγωγή του, ως τέτοιου.

Η δυναμική και το όριο του ταξικού αγώνα *σήμερα* ταυτίζονται ακριβώς στην αποτυχία του αγώνα να επιβεβαιώσει την ταξική δυναμική του (ικανοποίηση αιτημάτων, νέα θέση μάχης στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου). Στην εξέλιξη αυτής της πορείας της ταξικής πάλης μέσα στον αναδιρθρωμένο καπιταλισμό, όταν ο αγώνας έρχεται σε αντίφαση με την ταξική δυναμική του, εκεί ακριβώς παράγεται μια απόκλιση πρακτικών, η οποία είναι έκφραση αυτής της αποτυχίας της τάξης να γίνει όντως τάξη για τον εαυτό της. Δεν υπάρχει όμως μια καθαρή έννοια αποτυχίας και ήττας αν σκέφτεται κανείς από τη σκοπιά της καταστροφής του κεφαλαίου. Υπάρχει η ήττα των συγκεκριμένων διεκδικητικών αγώνων, η ήττα αυτή ως μετασχηματισμός και αναπαραγωγή της σχέσης του κεφαλαίου. Το διαλεκτικό σχήμα στο οποίο θεωρητικοποιείται η παρούσα φάση είναι η παραγωγή του ορίου από τη δυναμική (η δράση ως *ταξική* δράση) και, ταυτόχρονα, η παραγωγή της δυναμικής από το όριο (*παραγόμενη απόκλιση πρακτικών μέσα στους ταξικούς αγώνες, μέσα στο όριο της ταξικής δράσης*).

Η αναπαραγωγή του κεφαλαίου, σήμερα, μέσα στην κρίση του αναδιρθρωμένου καπιταλισμού, είναι ταυτόχρονα η αναπαραγωγή μέσα στους αγώνες της δυναμικής των αποκλίσεων ανάμεσα σε αντιφατικές πρακτικές. *Η δυναμική των αποκλίσεων δεν μπορεί να ολοκληρωθεί ποτέ θετικά, δεν μπορεί να οδηγήσει σε επικράτηση της εργατικής τάξης. Η δυναμική αυτή φέρνει συνεχώς την εργατική τάξη ως τέτοια σε αντίφαση με τον εαυτό της.* Η αντίφαση αυτή υποστασιοποιείται στις παραγόμενες αποκλίνουσες μεταξύ τους δραστηριότητες κομματιών του προλεταριάτου μέσα στους ταξικούς αγώνες. Το σημαντικό είναι η ίδια η απόκλιση ανάμεσα στις δραστηριότητες και όχι η ταυτοποίηση των «επαναστατικών» ή «μη-επαναστατικών» πρακτικών. Τέτοια διάκριση δεν

υπάρχει πριν την επανάσταση και κάθε επίκληση της σ' αυτό το στάδιο είναι ιδεολογική έκφραση των φορέων των δραστηριοτήτων που αποκλίνουν μεταξύ τους. Όσο προχωράει αυτός ο κύκλος ταξικής πάλης, από τη μία πλευρά τόσο περισσότερο η τάξη τείνει να αγωνιστεί ως τάξη *ενάντια* στο κεφάλαιο, και από την άλλη, τόσο περισσότερο παράγονται αποκλίσεις στο εσωτερικό των ταξικών αγώνων, καθώς το όριο που έχει να αντιμετωπίσει η τάξη είναι η αμφισβήτηση της ίδιας της αναπαραγωγής της ως μέρος του κεφαλαίου. Η δυναμική αυτή αποτελεί την εμβάθυνση της αντίφασης, και προεικονίζει το ποιοτικό άλμα: την ολοκληρωτική ρήξη της δυναμικής με τον ίδιο της τον εαυτό, την επανάσταση μέσα στην προλεταριακή επανάσταση, η οποία θα αμφισβητήσει τον προλεταριακό της χαρακτήρα και θα θέσει το ζήτημα του κομμουνισμού: της καταστροφής του κεφαλαίου, η οποία είναι ταυτόσημα και κατ' ανάγκη καταστροφή των τάξεων που συνθέτουν τη σχέση, άρα καταστροφή (αυτοκατάργηση) του προλεταριάτου ως τάξης. Κομμάτια του προλεταριάτου, ξεπερνώντας τον διεκδικητικό χαρακτήρα του αγώνα τους, θα πάρουν μέτρα κομμουνιστικοποίησης, τα μέτρα αυτά θα συνεχίζουν αναγκαστικά τον αγώνα, ο οποίος θα είναι αγώνας για την αναπαραγωγή της ζωής ενάντια στο κεφάλαιο. Ο αγώνας αυτός μέσα στην ένταση και την πολλαπλότητα του θα οξύνει την κρίση και ταυτόχρονα θα αμφισβητήσει την προλεταριακή κατάσταση για το σύνολο του προλεταριάτου. Θα δρομολογήσει έτσι την ενοποίηση του προλεταριάτου ως κατάργηση του. Η ενοποίηση αυτή δεν θα διαφέρει από την ενοποίηση της ανθρωπότητας, δηλαδή από τη δημιουργία της ως του συνόλου των σχέσεων που τα άτομα συνάπτουν μεταξύ τους μέσα στη μοναδικότητά τους.

Woland

Σχόλια συντρόφων πάνω στο ζήτημα της απόκλισης (*écart, rift*).

Στην έννοια της «*απόκλισης*» υπάρχουν τρεις στιγμές: η ιδέα της απόστασης, αυτή της κίνησης και αυτή της εσωτερικότητας. Απόσταση στο βαθμό που πρόκειται για δραστηριότητες οι οποίες μπορούν να διαφοροποιηθούν και να αντιπαρατεθούν η μία στην άλλη. Κίνηση στο βαθμό που δεν πρόκειται για πράγματα ανεξάρτητα μεταξύ τους που απλώς συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο αλλά μάλλον για κριτικό αυτοστοχασμό της ταξικής δράσης. Αυτό μας οδηγεί στην τρίτη απόχρωση της έννοιας: πρόκειται για κίνηση και απόσταση που είναι εσωτερική στη δραστηριότητα του προλεταριάτου ως τάξης. Πρόκειται για δύο όψεις της ίδιας ταξικής δράσης (το να υπάρχει ως μοναδικός ορίζοντας το κεφάλαιο / το να βρίσκεται το προλεταριάτο σε αντίφαση με την αναπαραγωγή του ως τάξης) – η *απόκλιση* είναι η δυαδικότητα που γίνεται ορατή σαν καταναγκασμός, μέσα στο κεφάλαιο, για την ύπαρξη του προλεταριάτου ως τάξης.

...

Δεν πρόκειται τόσο για αλλαγή κατεύθυνσης όσο για δύο κατευθύνσεις που υπάρχουν παράλληλα στον ίδιο αγώνα και πολύ συχνά στους ίδιους ανθρώπους και που, κάποια στιγμή μέσα στην πορεία της πάλης, χάνουν ενδεχομένως τη σχιζοφρενική ενότητά τους και οδηγούν σε μια αποκλίνουσα εξέλιξη. Κάτι που μπορεί να συμβεί όταν ο κόσμος διεκδικεί αλλά δεν πιστεύει στη διεκδίκηση, επειδή ή όλη λειτουργία της διαπραγμάτευσης, και της μερικής ικανοποίησης των διεκδικήσεων, και ύστερα της βαθμιαίας επιδείνωσης της αγοραστικής δύναμης και των συνθηκών εργασίας, και ύστερα της διατύπωσης νέων διεκδικήσεων, και ύστερα της νέας διαπραγμάτευσης κτλ., έχει συντριβεί από τον αναδιαρθρωμένο καπιταλισμό. Κάτι που μπορεί να συμβεί όταν το αθέμιτο της διεκδίκησης είναι απτά, εμπειρικά γνωστό στους περισσότερους απ' όσους ξεκινάνε έναν τέτοιο αγώνα.

...

Το ζήτημα δεν είναι μια στατική ουσία που διαπιστώνεται από τη θεωρία αλλά καταστάσεις που παράγονται από τη δράση του προλεταριάτου στην πορεία των αγώνων, μια κινούμενη πραγματικότητα που θυμίζει την «*πράξη*» ή πρακτικο-κριτική δραστηριότητα του Μαρξ. [...] Μια αντίφαση δεν είναι ποτέ αρκετή για να γραφτεί

ιστορία - αυτό είναι πάντα ανθρώπινη δραστηριότητα. Η αντίφαση αυτή διαποτίζει και ρηγματώνει την τάξη, αλλά για να γίνει ιστορική πραγματικότητα χρειάζεται πάντα να αποκρυσταλλωθεί σε συγκεκριμένα τμήματα δρώντων ανθρώπων. Στην περίπτωση μας αυτό σημαίνει ότι οι δύο πτυχές του ταξικού είναι του προλεταριάτου θα τείνουν να αποκρυσταλλωθούν σε διαφορετικά τμήματα της τάξης, βέβαια με εξαιρετικά ρευστές και μετακινούμενες οριοθετήσεις.

...

Το *écart* νομίζω ότι είναι ενδεχόμενη αλλά όχι αναγκαστική απαρχή (απλώς απαρχή) μιας ρήξης. Νομίζω ότι η έννοια αυτή προσπαθεί να τονίσει το γεγονός ότι το προλεταριάτο είναι ταυτόχρονα τάξη του κεφαλαίου με μόνο ορίζοντα τη διαιώνιση της καπιταλιστικής σχέσης αλλά και τάξη της επανάστασης με μόνο ορίζοντα την καταστροφή της σχέσης αυτής. Στο στάδιο για το οποίο μιλάμε γίνεται λόγος για πρακτικές που *τείνουν* να ξεχωρίσουν το ένα από το άλλο. Δηλαδή πρακτικές που τείνουν να διακρίνουν την τάξη του κεφαλαίου από την τάξη της επανάστασης, αλλά δεν παύουν να είναι πρακτικές της τάξης που είναι ταυτόχρονα και ταυτόσημα τάξη του κεφαλαίου και τάξη της επανάστασης. Η υπέρβαση της αντίφασης τοποθετείται σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, όπου η διάρρηξη αυτής της ταυτότητας (τάξη του κεφαλαίου και γι' αυτό τάξη της επανάστασης) δεν μπορεί να είναι παρά μια ιστορική παραγωγή που υπερβαίνει και τους δύο όρους της αντίφασης, δεν είναι η νίκη του ενός πάνω στον άλλον. Είναι η ιστορική παραγωγή της τάξης που, για να είναι τάξη της επανάστασης, πρέπει να αυτοκαταργηθεί σαν τάξη καταργώντας και όλες τις τάξεις. Αν κυριολεκτήσουμε, τότε θα μπορούμε βέβαια να μιλάμε για ρήξεις.